

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

AZERBAJYCANLI MÜFESSİR BAKUVİ'NİN
KEŞFÜ'L-HAKAYİK İSİMLİ TEFSİRİNDE AHKAM
AYETLERİ

KHAYALA KAZIMOVA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
DR. ÖĞR. ÜYESİ HAKAN UĞUR

Konya – 2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Khayala KAZIMOVA
	Numarası	158106011013
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Hakan UĞUR
	Tezin Adı	Azerbaycanlı Müfessir Bakuvi'nin Keşfü'l-Hakayık İsimli Tefsirinde Ahkam Ayetleri

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan "Azerbaycanlı Müfessir Bakuvi'nin Keşfü'l-Hakayık İsimli Tefsirinde Ahkam Ayetleri" başlıklı bu çalışma 27/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Dr. Öğr. Üyesi	Hakan UĞUR	
2	Prof. Dr.	Ali AKPINAR	
3	Dr. Öğr. Üyesi	Duran Ali YILDIRIM	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Khayala KAZIMOVA		
	Numarası	158106011013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Azerbaycanlı Müfessir Bakuvi'nin Keşfü'l-Hakayık İsimli Tefsirinde Ahkam Ayetleri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Khayala KAZIMOVA
İmzası

Khayala

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Khayala KAZIMOVA		
	Numarası	158106011013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Hakan UĞUR		
Tezin Adı	AZERBAJYCANLI MÜFESSİR BAKUVİ’NİN KEŞFÜ’L-HAKAYIK İSİMLİ TEFSİRİNDE AHKAM AYETLERİ			

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde ilk tefsir olma özelliğini taşıyan Bakuvi (ö. 1938)’nin Keşfü’l-Hakayık an-Nüketi’l Ayati ve’d-Dakayık isimli tefsirinde ahkam ayetleri mukayeseli olarak değerlendirilmiştir. Şii ve Sünni müfessirlerin görüşleri Bakuvi’nin görüşleri ve tercihleri ile karşılaştırılmıştır. Çalışmanın en önemli amaçlarından biri mezhep çatışmalarının arttığı bir zamanda taassuptan uzak birleştirici bir üslupta yazılmış bu tefsiri tanıtmak ve yüz yıl önce olduğu gibi şimdi de ümmeti ittihat ve ittifaka çağırmaktır.

Giriş ve iki bölümden oluşan çalışmamızın ilk bölümünde müfessirin şahsiyeti, faaliyetleri ve ilmi kimliği araştırılmış, eserleri tanıtılmıştır. İkinci bölümde ahkam ayetleri, Şii ve Sünni kaynaklar ve klasik tefsirler kullanılarak delillendirilmiş, Bakuvi’nin de bu konulardaki görüşleri nakledilmiştir. Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde ilk tefsir olma özelliğini taşıyan Bakuvi’nin Keşfü’l-Hakayık isimli tefsirinde ahkam ayetleri ile ilgili görüşlerinin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Bakuvi, tefsir, ahkam, Şia, Ehl-i Sunnet.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Khayala KAZIMOVA		
	Student Number	158106011013		
	Department	Basic Islamic Sciences / Tafsir		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Lec. Dr. Hakan UĞUR		
Title of the Thesis/Dissertation	JUDICIAL VERSES IN AZERBAIJANI INTERPRETER BAKUVI'S COMMENTARY CALLED KASHF AL-HAQAYIQ			

In this study, the interpretation named "Kashf al-Haqayiq an-Nukat al-Ayat wa al-Daqayiq" of Müfessir Bakuvi (d. 1938) who is from Azerbaijan, was evaluated as comparative. The views of the Shi'ite and Sunni observers were compared with the views and preferences of Bakuvi (d. 1938). One of the most important aims of the study is to introduce this interpretation in a unifying style faraway from fanaticism in a time when sectarian conflicts are increasing, and to invoke the ummah to unity and alliance as it was a hundred years ago.

In the first part of our study, which consists of introduction and two chapters, the personality, activities and scientific identity of the glossator were searched for, and his works were introduced. In the second chapter, the verses of ahkam were evidenced by referring to Shiite and Sunni sources and classical exegesis, and Bakuvi's views on these issues were given. In this study, it is aimed to evaluate the views of Bakuvi, which is the first commentary in Azerbaijani Turkish, on the verses of ahkam in the gloss named Kashf al-Haqayiq.

Key words: Bakuvi, tefsir (interpretation), ahkam, Sunniah, Ahl al-Sunnah.

ÖNSÖZ

Bizleri varlıklar aleminin en şereflişi olarak yaratan ve bizi başıboş bırakmayıp Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Kur'an-ı Kerim'i bize rehber olarak gönderen sonsuz kudret sahibi Rahman'a hamd-ü senalar, hidayet yoluna davet edenlerin en hayırlısı olan Rasulullah'a selat-u selam olsun.

Kur'an-ı Kerim Hz. Peygambere vahy edilmesinden bu yana okunmuş, anlaşılmiş, insanlar hayatlarına tatbik ederek kendilerini değiştirmişlerdir. Ancak İslam'ın farklı beldelere yayılmasıyla değişik lisanlardaki halk tarafından onun anlaşılması problemi ortaya çıkmıştır. Bu nedenle İslam'ın erken dönemlerinden itibaren Kur'an'ın anlaşılması için farklı dillere çevirileri yapılmış, tefsirleri yazılmıştır.

Azerbaycan topraklarına İslamiyet miladi 642 yılında gelmesine rağmen Azerbaycan diline ilk Kur'an çevirisi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan (ö. 1478) zamanında yapılmıştır. XV. Yüzyılda Ağa Nimetullah Nahçıvani (1452-1514) Arapça olarak *el-Fevatihu'l-İlahiyye ve'l-Mefatihü'l-Ğaybiyye* isimli tefsir yazmıştır. Ancak Azerbaycan Türkçesinde yazılmış ilk tefsir Bakü kadısı Mir Muhammed Kerim el-Bakuvi'nin *Keşfü'l-Hakayık an-Nüketi'l Ayati ve'd-Dakayık* (Ayetlerin mana ve incelikleriyle hakikatların açıklanması) isimli tefsiridir. Tefsirin adından da görüldüğü gibi Bakuvi (ö. 1938)'nin en önemli amacı halkın Kur'an'ı anlayıp onun hükümlerini tatbik etmelerini sağlamaktı. Döneminin aydın, doğu ve batı kültürlerine, fikirlerine vakıf, ansiklopedik bilgi sahibi, "Kafkas Müslümanlarının atası" Bakuvi, halkın önce kendi din ve ahkâmını öğrenmeleri için çalışmış, bu uğurda gecesini gündüzüne katmıştır. Kur'an-ı Kerim'in üç ciltlik tefsirini yapmış, tarihi ve sosyolojik eserler yazmış, birçok eseri Azerbaycan Türkçesine çevirmiştir.

Kendisinin ve yaşadığı bölgenin Caferi olması nedeniyle tefsirinde Şii mezhebine ait bazı görüşlere de yer vermesine rağmen, genel olarak ehl-i sünnet ulemasının görüşlerini nakletmiştir. Mezhep taassubunun İslam ümmetini parçaladığı

bir dönemde Bakuvi'nin tefsirinde dile getirdiği ittihat ve ittifakın ne denli önemli olduğu ortadadır.

Azerbaycan Türkçesinde yapılan ilk tefsir olması sebebiyle araştırılmasının ve Türkiye'de tanıtılmasının önemli olduğu görüşünden ortaya çıkan bu eser mezhep taassubundan uzak, objektif bir araştırmacı gözüyle okunmuş, incelenmiş ve bunun sonucunda bu eser meydana gelmiştir. Tefsir genellikle içtimai ve sosyal içerikli bir tefsirdir. Ahkam ayetleri ile ilgili bazı yerlerde geniş açıklamalar verilse de bazı yerlerde sadece meali verilmekle yetinilmiş, hükümlerle ilgili açıklama verilmemiştir. Çalışmamızda Bakuvi'nin açıklama yaptığı ahkam ayetlerinin üzerinde durulmuştur.

Uzun yıllar öğrendiği ilmi birikimin ve dört yıllık azimli bir çalışmanın sonucunda ortaya çıkmış *Keşfü'l-Hakayık* tefsirinin itikadi görüşler, belagat kaidelerinin tefsire yansımaları, Arap kültürünün Kur'an üslubuna etkisi gibi konularda ele alınarak incelenmesi faydalı olacaktır.

Tezimiz giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezimizin amacı, metodu ve yöntemine değinilmiş, müfessirin psikolojisinin daha iyi anlaşılması için XX. Yüzyılın başlarında Azerbaycan'daki siyasi ve dini durum kısaca açıklanmıştır. Birinci bölümde müfessirin şahsiyeti, faaliyetleri, ilmi kimliği araştırılmıştır. Bakuvi'nin *Keşfü'l-Hakayık an-Nüketi'l Ayati ve'd-Dakayık* tefsiri ve diğer eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ahkam ayetleri incelenmiş, Şii ve Sünni kaynaklardan, klasik tefsirlerden delillendirilmiş, Bakuvi'nin de bu konulardaki görüşleri nakledilmiş ve tercihleri değerlendirilmiştir.

Sonda tez konusunun seçiminden tezin şekillenmesine kadar yapıcı eleştirileriyle bana yol gösteren değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Hakan UĞUR'a, bazı konularda kaynak eserler temin etmemde yardımcı olan değerli ağabeyim Shamo KAZIMOV'a, beni eğitim konusunda daima destekleyen eşim Sanan KAZIMOV'a ve varlığının bana manevi güç verdiği canım oğlum Abdurrahman Yavuz'a şükranlarımı arz ederim.

Çalışmamızın ittihat ve ittifak arzusunda olan her kese faydalı olması niyazıyla. Tevfik Allah'tandır.

Khayala KAZIMOVA

KONYA-2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	ix

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi.....	1
2. XX Yüzyılda Azerbaycan'da Dini ve Siyasi Durum.....	1

I. BÖLÜM

MİR MUHAMMED KERİM EL-BAKUVİ'NİN HAYATI VE *KEŞFÜ'L HAKAYIK AN-NÜKETİ'L AYATI VE'D-DAKAYIK* İSİMLİ TEFSİRİ

A. MİR MUHAMMED KERİM EL-BAKUVİ VE İLMİ HAYATI.....	4
1. Hayatı.....	4
2. İlmî Kimliği ve Eserleri.....	6
a. İlmî Kimliği.....	6
b. Eserleri.....	8
i. <i>Telif Eserleri</i>	8
ii. <i>Tercüme Eserleri</i>	9
B. <i>KEŞFÜ'L HAKAYIK AN-NÜKETİ'L AYATI VE'D-DAKAYIK</i> TEFSİRİ.....	10
1. Genel Özellikleri.....	10
2. Metodu.....	18
3. Kaynakları.....	19
4. Hakkında Yapılmış Çalışmalar.....	21

II. BÖLÜM

MİR MUHAMMED KERİM EL-BAKUVİ'NİN *KEŞFÜ'L HAKAYIK AN-NÜKETİ'L AYATI VE'D-DAKAYIK* TEFSİRİNDE AHKAM AYETLERİ

A. İBADET HÜKÜMLERİ.....	24
1. Abdest.....	24
2. Teyemmüm.....	30
3. Namaz.....	31
a. Kible.....	32
b. Namaz Vakitleri.....	34
c. Cuma Namazı.....	40
d. Korku Namazı.....	42
4. Oruç.....	44
a. Orucun Dayandığı Deliller.....	44
b. İtikaf.....	48
5. Zekat.....	49
a. Zekatın Dayandığı Deliller.....	49
b. Zekat Verilecek Yerler.....	53
c. Zekatın Ödenme Zamanı ve Şekli.....	53
d. Humus.....	54
6. Hac.....	58
a. Haccın Çeşitleri.....	60
b. Hedy.....	61
c. İhramlı Kişiye Yasak Olan Fiiller ve İşlemenin Cezası.....	62
B. MUAMELAT HÜKÜMLERİ.....	64
1. Aile Hukuku (Ahval-i Şahsiyye).....	64
a. Evlilik.....	64
i. Evlenme Manileri.....	65
ii. Mehir.....	70
iii. Mut'a Nikahı.....	72
b. Nikah Akdinin Sona Ermesi-Talak.....	78
i. Talakın Dindeki Yeri.....	80
ii. Talak Çeşitleri.....	80
iii. Üç Talakın Zamanı.....	85
c. Yeminler.....	85

i. <i>İla</i>	87
ii. <i>Zihar</i>	89
2. Miras Hukuku (Ahkam-ı Feraiz).....	91
a. Miras Hukukunun Kaynağı.....	91
i. <i>Varis Olmanın Sebepleri</i>	93
ii. <i>Kelale</i>	93
3. Ceza Hukuku (Ukubat).....	95
a. Had Cezaları.....	95
i. <i>Zina</i>	96
ii. <i>Zinakarla Evliliğin Hükmü</i>	98
iii. <i>Kazf (Zina İftirası)</i>	99
iv. <i>Hırsızlık</i>	101
v. <i>Asilik</i>	103
b. Kıyas Cezaları.....	104
SONUÇ	111
KAYNAKÇA	114
ÖZGEÇMİŞ	122

KISALTMALAR

a.g.e. – Adı Geçen Eser

a.g.t. - Adı Geçen Tez

a.md. – Aynı Madde

AÜİFD – Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

BİU – Bakı İslam Universiteti

BOA – Başkanlık Osmanlı Arşivleri

c. – Cilt

CÜİFD – Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ÇÜİFD – Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

DİA – Diyanet İslam Ansiklopedisi

İSAV – İslami İlimler Araştırma Vakfı

MÜİFVY – Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

s.a.v. – Sallallahu Aleyhi Vesellem

s. – Sayfa

sy. - Sayı

TDV – Türkiye Diyanet Vakfı

YYÜİFD – Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Azerbaycan Türkçesinde yapılmış ilk tefsir olma özelliğini taşıyan *Keşfü'l-Hakayık an-Nüketil Ayat 'i ve 'd-Dakayık* tefsiri Mir Muhammed Kerim el-Bakuvi'nin dört yıllık yoğun çalışması sonucu ortaya çıkmış ve 1904-1906 yılları arasında Tiflis'te basılmıştır. 115 yıllık bir tarihi olan bu eser Azerbaycan'da tefsir ilmine sunulan önemli çalışmalardandır. Bu eserin farklı yönleriyle ele alınması hem bu değerli eserin tanıtılmasını sağlayacak hem de onun yanlış anlaşılmasının önüne geçecektir. Farklı zamanlarda üzerinde bazı çalışmaların yapıldığı bu eserde Bakuvi'nin ahkam konularına bakış açısı araştırılmak istenmiştir. Bunun için eser önce notlar tutularak titizlikle incelenmiş, Bakuvi'nin açıklamalarda bulunduğu ahkam ayetleri derlenmiştir. Daha sonra konularına göre düzenlemeler yapılmış, tefsirinde Bakuvi'nin de yararlandığı klasik tefsirlere başvurularak konular açıklanmıştır. Klasik tefsirlerle birlikte son dönem tefsirleri ve fihhi çalışmalara da bakılarak müfessirin yorumlarına açıklık getirilmiştir.

Çok yönlü entellektüel bilgiye sahip olan Bakuvi bu bilgi birikimini tefsirine de yansıtmış, insanların zihnine takılan fihhi, kelami, bilimsel birçok konuya açıklamalar getirmiştir. Çalışmamızı yaparken Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi kütüphanesinden ve Azerbaycan Milli İlimler Akademisi kütüphanesinden yararlanılmıştır. Çalışmamız bir tenkid çalışması değildir. En önemli amacımız birkaç konu dışında birleştirici üslubuyla dikkat çeken Bakuvi'nin bu örnek çalışmasını takdir etmek ve topluma göstermektir.

2. XX Yüzyılda Azerbaycan'da Dini ve Siyasi Durum

Azerbaycan tarih boyunca birçok savaflara, siyasi çekişmelere sahne olmuştur. Hz. Ömer (634-644) zamanında fethedilen (h.22/642) Azerbaycan'da İslamiyetin yayılması için Hz. Osman (644-656) yoğun bir gayret göstermiştir. Emeviler döneminde Kafkaslardaki fetihler için üs olarak kullanılan Azerbaycan, Abbasiler döneminde çeşitli isyanlara sahne oldu. Farklı zamanlarda değişik devletlerin idaresi

altında olan Azerbaycan, 1500’lü yıllardan itibaren Safevilerin hükümranlığı altına girmiştir. Bu tarihe kadar mezhebi birliğin hakim olduğu Azerbaycan’da bu tarihten itibaren Şiilik yayılmaya başlamıştır. Halihazırda ülke nüfusunun %94’nün Müslüman olduğu Azerbaycan’da Müslümanların %60 kadarını Şiiliğin Caferi mezhebinin oluşturduğu, %40 kadarının ise Sünni olduğu kabul edilmektedir. Ancak bağımsızlıktan bu yana ülkenin dini yapısını doğru şekilde ortaya çıkaracak ciddi bir istatistik çalışma yapılmamıştır. Şii ve Sünnilerin yaşadığı yerlerin kesin bir sınırının olmamasına karşın, Şiiler genellikle Bakü ve etrafında, ülkenin İran’la sınır olan güney bölgesinde ve kısmen de merkezde yaşamaktalar. Sünniler ise ağırlıklı olarak ülkenin kuzeyi ve kısmen de merkezde yerleşmişler.

1801 yılından itibaren Çarlık Rusya’sı tarafından işgaline başlanılan Azerbaycan’ın 1828 yılında Türkmençay anlaşması ile bölünmesi tamamlandı. Bu süreçten itibaren Rusların işgali altında kalan Kuzey Azerbaycan’da din sıkıştırılmaya başladı. Bu durum Sovyetler birliğinin kurulmasından sonra (30 Aralık 1922) daha sistemli bir hal almıştır.¹ Çarlık Rusya’sının işgali zamanında Kuzey Azerbaycan’da ağırlık olarak Sünni Müslümanlar yaşamaktaydı. Sünni Müslümanların Osmanlı ile olan bağlarını koparmak için bu dönemler boyunca Sünnilik bastırılmış, Şiilik ise kısmen serbest bırakılmıştır. Çarlık Rusya’sı XIX. Yüzyılı Osmanlı Devleti ile savaş ve Müslümanların yerel isyanlarıyla bitirirken, XX. Yüzyılda artık Müslümanları sistemli bir şekilde dinden uzaklaştırma çalışmalarına başladı. 1928’de medreseler kapatıldı, 1929’da ise Arap alfabesi kaldırıldı. Rus ve Hıristiyan nüfusun bölgenin farklı yerlerine göç ettirilmesiyle de demografik ve dini ideolojik değişim kaçınılmaz oldu.

Bütün bu olumsuz şartlara rağmen XX. Yüzyılın başlarından itibaren Rusya’nın sömürgesi altında bulunan Müslüman halklar arasında kendi milletlerini, ilme, irfana, dini ve milli özüne dönüşe çağırın aydınlar ortaya çıkmaya başladı.²

¹ Buniyatov, Z. M, “Azerbaycan”, *DİA*, İstanbul 1991, IV/317-319; Tagiyev, Kövser, “Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan’da Din Eğitiminin Gelişimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 6, sy. 28, Güz 2013, s. 382-383.

² Tagiyev, “a.g.m.”, s. 384-385.

Böyle bir ortamda yaşayan ve uzun yıllar boyunca öğrendiği ilimle toplumu gözlemleyen Bakuvi, insanları birliğe çağırmış, dini ve dünyevi ilimlerin tahsiline teşvik etmiştir. Başından sonuna kadar sosyal içerikli mesajların yer aldığı tefsirinde ilme ve birliğe çağırış en önemli mesajlardandır. Şiiliğin en radikal şekilde yaşandığı İlerişehir ve Merdekan'da yaşayan Bakuvi, radikal fikirleri olan bu toplumda açık fikirliliği ile diğer insanlardan seçilmiştir. Nifak tohumlarını Safevilerin ektiği ve Rusların yeşerttiği Şii-Sünni kavgasını bitirip birlik olmak onun en çok arzuladığı hususlardandı:

“Müslümanlar arasında tefrika yaratmaktan daha büyük günah yoktur. Müslümanların reislerinin ümmet içindeki ihtilaf ve nifakı yok etmek için çalışması her şeyden önemlidir. Müslümanların el ele verip Kur'an-ı Şerif'in buyurduğu “Müminler ancak kardeşirler”³ buyruğuna uyup muhabbet tazelemelerinin zamanı gelmedi mi? Peki Müslüman kardeşlerin Şii-Sünni kavgasını bir kenara bırakıp bir din, bir peygamber ve bir mezhepte ittifak etmelerinin zamanı değil mi? Ve de bu nifakın kötü sözlerini terk edip İttihat-ı İslam'ı seçip bir olmanın zamanı değil mi?

Kur'an-ı Kerim'in ahkâmı baştan sona kadar bizi ittihat ve ittifaka, birliğe çağırıyor. Peki biz Müslümanların başına gelen bu bela nedir? Bunun sebebi Kur'an-ı Şerif'in ahkâmını atıp kendi aklımızdan uydurduğumuz sözlere amel etmemizdir. Maalesef ki İslam ümmeti Kur'an-ı Şerif'in derin manalarına gafil olup, diğer milletlerin ittifakına hayran kalıyorlar. Oysa ki, derdin dermanı kendilerindedir...”⁴ Genel itibariyle maddi ve manevi olarak geride olan bir halkın uyanması ve aydınlanması için çok büyük çaba harcayan Bakuvi bu uğurda ömrünün sonuna kadar mücadele etmiştir.

³ Hucurat, 49/10.

⁴ Bakuvi, Mir Məhəmməd Kərim, *Kəşfü'l-Həqayiq an-Nükəti'l Ayati və 'd-Dəqayiq* (Ayələrin Məna və İncəlikləriylə Həqiqətlərin Açıqlanması) I-III, Kəspî Qəzetinin Buxariyyə Mətbəəsi, Tiflis 1904, I/484.

I. BÖLÜM

MİR MUHAMMED KERİM el-BAKUVİ’NİN HAYATI VE KEŞFÜ’L-HAKAYİK AN-NÜKETİ’L AYATI VE’D-DAKAYİK İSİMLİ TEFSİRİ

A. MİR MUHAMMED KERİM el-BAKUVİ VE İLMİ HAYATI

1. Hayatı

Hacı Mir⁵ Muhammed Kerim Mir Caferzade el-Bakuvi 1853 yılında Bakü’nün köklü Seyyid ailelerinden olan Hacı Mircafer ağa Seyyid Muhammed oğlunun ailesinde doğmuştur. Bakuvi’nin annesi Nergiz Hatun, Şeyh Nəcəf’in kızı idi. Dedesi Ağa Seyyid Muhammed⁶ ise Bakü İçerişehir camiiinin imamıydı. Bakuvi’nin soy ağacı Hazreti Ali b. Ebu Talib’e kadar gider.⁷ Bakuvi tefsirinin ilk cildinin mukaddimesinde kendisini Hacı Mir Muhammed Kerim Mir Cafer el-Alevi el-Hüseyni el-Musevi el-Bakuvi diye tanıtmıştır⁸ ki, bu onun Hz. Ali’nin soyundan gelmesi sebebiyle el-Alevi, Hz. Hüseyin’in soyundan gelmesi sebebiyle el-Hüseyni, On İki İmam’dan İmam Musa Kazım’a dayanması sebebiyle el-Musevi ve Bakü şehrinden olması sebebiyle de el-Bakuvi diye anılmasına sebep olmuştur.⁹

⁵ Mir sözü “emir” kelimesinin kısaltılmış şekli olup, reis, ağa, başkan anlamlarındadır. Bazı isimlerin önünde kullanıldığında onların soyunun “seyyid” olduğunu gösterir. *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti I-IV*, Şərq-Qərb Mətbəəsi, Bakı 2006, III/375.

⁶ 1806 yılında Rus general Sisianov Bakü’yü işgal ettiği zaman Ağa Seyyid Muhammed Rusların işgalini kabul etmediği için sopayla dövülerek öldürülmüştür. - Fərhadov, Əli, “Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvi və Maarifçilik”, *Bakı Dövlət Universitetinin Humanitar Elmlər Seriyası*, N2, Bakı 2012, s. 176.

⁷ Ben günahkar kul Muhammed Kerim bin Cafer bin Muhammed bin Ali bin Rahmetullah bin Muhammed bin Hasan bin İbrahim bin Cafer bin Hüseyin bin Yahya bin Mansur bin Abdullah bin Muhammed bin İsmail bin Fadl bin Ali bin Hammad bin Cafer bin Haşim bin Hüseyin bin Abbas bin Kasım bin Muhammed bin Hasan bin Feyyaz bin İbrahim bin Ali bin Abdullah bin Ali bin İsmail bin Ali bin Zeyd bin İbrahim bin İmam Musa Kazım bin İmam Cafer-i Sadık bin İmam Muhammed Bağir bin Zeynelabidin bin Şehit İmam Hüseyin bin İmam Ali bin Ebu Talib. Allahın selamı onların üzerine olsun. Bakuvi (ö. 1938) tefsirinde Hz. Peygamberden bahsederken “*Ey Dedem! Ey Peygamber!*” diyerek hitap ediyor. – Bakuvi, *Kəşfü’l-Həqayiq*, III/959.

⁸ Bakuvi tefsirinin ilk cildinin iç sayfasında ve mukaddimesinde kendisini bu isimlerle tanıtmıştır. Bakuvi, *Kəşfü’l-Həqayiq*, I/I, V.

⁹ Şirinov, A. Abuzərov, N. Niyazov, Ə. ve digərleri, *Azərbaycan’da Ənənəvi Din*, Elm və Təhsil Nəşriyyatı, Bakı 2014, s. 58; Bedir, Ahmet, *Gerçeğin Doğuşu-Alevi Kur’an Tefsiri*, Altınpost Yayınları, Balıkesir, I. Baskı, Eylül 2012, s. VIII.

İlk öğrenimini babasından alan Bakuvi, daha sonra babasının isteği üzerine 1871-1881 yıllarında Bağdat'a giderek burada Arapça, fıkıh, kelim, tefsir, İslam tarihi gibi ilimleri öğrenmiştir. Daha sonra Bakü'ye dönmüş ve burada uzun yıllar İçerişehir "Şah Mescid"i imamlığı, 1904-1918 yılları arasında Bakü Kazası'nın kadılığı, Bakü Şii Meclisinin başkanlığı gibi görevlerde bulunmuştur.¹⁰ Bakuvi Şii Meclisine başkanlık yaparken aynı zamanda imam olmak isteyenlerin sınav komisyonlarına da başkanlık yapmış, camilerin, türbelerin, vakıfların, medreselerin işlerini kontrol etmiş, evlilik, boşanma, veraset gibi şeriatla ilgili konularda halkı aydınlatmıştır. Bakuvi hem de hayır-hasenat işleri ile uğraşmış, zenginlerle halk arasında bir köprü vazifesi gören "Hidayet" cemiyetinin (1906) kurulmasında öncülük yapmıştır.¹¹ 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) kurulduktan sonra o, kendi isteği ile resmi dini vazifelerden istifa etmiş, tercümanlık faaliyetleriyle uğraşmıştır.¹²

1920 yılında Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgalinden sonra Azerbaycanlı aydınlar sıkıştırılmaya başlandı. Bu aydınlardan biri de Bakuvi idi. Evindeki eşyalara devlet tarafından el konulan Bakuvi'nin vergileri ödemediği bahanesiyle bir süre sonra evi de elinden alındı. Bakuvi 1933 yılında Merdekan'daki bağ evine taşınmak zorunda kaldı. Ancak Sovyet Hükümeti Bakuvi'yi burada da rahat bırakmadı.¹³ 1938 yılında 83 yaşındaki eski kadı, işsiz Merdekan sakininin, "dinin gizlice yayılmasına çalıştığı, hicabın kaldırılmasına karşı geldiği" gerekçesiyle yalancı şahitler dinlenerek 2 Mart 1938'de kurşuna dizilerek öldürülmesine karar verilir. 15 Mart 1938'de Nargin Adası'nda ölüm emri icra olunarak Bakuvi şehit edildi.

¹⁰ Bakuvi, Mir Məhəmməd Kərim, *Kəşfü'l-Həqayiq an-Nükəti'l Ayati və 'd-Dəqayiq (Ayələrin Məna və İncəliklərilə Həqiqətlərin Açıqlanması) I-III*, Bakı 2014, İpəkyolu Nəşriyyatı, Şərq-Qərb Mətbəəsi, s. 6-7,18; Fərhadov, "Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvi və Maarifçilik", s. 176-177; İsmayılov, Mehman, *20. Yüzyılda Azərbaycan'da Yapılan Kur'an Tefsiri və Meal Çalışmaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 46-47; Polat, Fethi Ahmet, "Yirminci Yüz Yıl Sonrasında Azerbaycan'da Yapılan Kur'an Tercümeleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2003, sy. 16, s. 79; Çalışkan, İsmail, "Türkçede İlk Şii Tefsir" (Kitap Tanıtımı), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. V, sy. 1, s. 217-218.

¹¹ Fərhadov, "Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvi və Maarifçilik", s. 176.

¹² Babaşlı, Məmmədəli, "Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə Bakuvi'nin Həyat və Yaradıcılığı", *Dövlət və Din Jurnalı*, Mart, № 1 (5), Bakı 2008, s. 158-169.

¹³ Fərhadov, "Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvi və Maarifçilik", s. 180.

Bakuvi'nin öldürülmesi ailesine haber verilmemiştir. 1956 yılında oğlu Mir Cafer SSRİ Baş Savcısına dilekçe yazarak babasının bulunmasını rica etmiştir. Birkaç ay sonra Mir Cafer'e babasının 1940 yılında beyin kanamasından öldüğünü haber vermişler. Ancak daha sonra Bakuvi'nin mahkeme işi tekrar gözden geçirilmiş, yalancı şahitlerin ifadeleri düzeltilmiştir. 1960 yılında mahkeme Bakuvi hakkında 2 Mart 1938 yılında çıkarılmış kararı feshederek Bakuvi'nin suçsuzluğuna hükmetmiştir.¹⁴

2. İlmî Kimliği ve Eserleri

a. İlmî Kimliği

İlk öğrenimini babasından alan Bakuvi 1871-1881 yıllarında Bağdat'ta yüksek İslami tahsil görmüştür. O 1881 yılında Tebriz'i de ziyaret ederek Bakü'ye dönmüştür. Bakü'de uzun yıllar İçerişehir "Şah Mescid"i imamlığı, 1904-1918 yılları arasında Bakü Kazası'nın kadısı (Bakü, Kuba, Cavadlı, Şamahı, Göyçay ve Lenkeran şehirlerinin kadılığı), Bakü Şii Meclisinin başkanlığı gibi görevlerde bulunmuştur. Aynı zamanda privatak (öğretim üyesi) olarak imam ve hocaların sınavlarına başkanlık yapmıştır.¹⁵

Bakuvi insanları ilim öğrenmeye teşvik etmiş, Müslümanların geriliğinin sebebinin cehalet, Kur'an'dan ve ilimden uzaklaşma olarak görmüştür:

*"İlimsizlik ve cehaletin nedeni Kur'an-ı Şerif'in hükümlerine uymamamızdır. Her millet önce kendi dinini ve ahkâmını öğrenip sonra yabancıların ilimlerini öğrenmelidir."*¹⁶

Bütün hayatını halkın aydınlanmasına adanmış Bakuvi, ilmin yayılmasının gerekliliği üzerinde ısrarla durmuş, özellikle de kızların eğitim almaları için çalışmıştır. Milletten cehaletinin en büyük sebebinin kızların eğitimden uzaklaşmaları

¹⁴ Bünyadov, Ziya, *Qırmızı Terror*, Qanun Nəşriyyatı, 2. Baskı, Bakı 2017, s. 251-257.

¹⁵ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/6-7; İsmayılov, a.g.t. s. 46-47.

¹⁶ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/602.

olarak görmüştür. Bakuvi kendi kızını da o zamanlar Hacı Zeynelabidin Tagiyev¹⁷ tarafından yeni açtırılmış “Ünas mektebi”ne (Bakü Rus-Müslüman Kızlar Mektebi-1901)¹⁸ vermiştir. Bundan dolayı Bakuvi kınamalara maruz kalmış, hatta fanatik dindarlar onun evini yakmaya kalkışmışlardı. Bakuvi öğrenim için maddi imkanı bulunmayan öğrencilerin¹⁹ okumalarına da önayak olmuştur.²⁰ Bununla birlikte Bakuvi dönemin aydınları ile de çok yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Bunlardan

¹⁷ Hacı Zeynelabidin Tagiyev Azerbaycan tarihinde halk için önemli hizmetleri bulunan petrol milyoneri. 25 Ocak 1823 yılında Bakü’de fakir bir ayakkabı tamircisinin evinde doğdu. 10 yaşında annesini kaybetti. Babası onu bir ustanın yanına çırak olarak verdi. 15 yaşına geldiğinde Tagiyev artık usta olarak tanınmaya başladı. Uzun süre ev ve bina yapımı ile uğraşan Tagiyev alın teri ile biriktirdiği parayla toprak alarak 1873 yılında petrol kuyuları açtırdı. İki yıl süren uğraşlar sonucunda kuyulardan petrol fışkırmaya başladı. Böylece Tagiyev “Neft Milyoneri” oldu. Zengin olduktan sonra halkını unutmayan Tagiyev servetinin bir kısmını halkın maddi ve manevi gelişmesine ayırmıştır. Bunun için kitap ve gazete bastırması, okullar açtırması, her yıl yurt dışına öğrenci göndererek okutmuştur. Azerbaycan’ın ilim ve siyaset hayatında önemli rolü olan birçok ilim ve fikir adamı Tagiyev’in yardımıyla yurt dışında eğitim almıştır. Bakuvi’nin “*Keşful Hakayık*” tefsirini bastırması da Tagiyev olmuştur. Hayır cemiyetlerinin kurulmasının yanı sıra, Tagiyev Bakü’ye Şollar su boru hattını da çekirtmiştir. Bu hat şimdi bile Bakü’nün su ihtiyacının büyük bir kısmını karşılıyor.

Tagiyev petrol işi yapmakla birlikte dokuma, gemicilik, balıkçılık, imar ve tarıma da maddi destek vermiştir. Tagiyev Azerbaycan için önemli olan birçok projenin (Eski Bakü Ticaret Merkezi, Banka Binası, şimdiki Azerbaycan Tarih Müzesinin binası, Azerbaycan İlimler Akademisi Elyazmalar İnstitutu binası olarak kullanılan ilk kızlar mektebinin binası ve birçok başka yapılar) de maddi destekçisi olmuştur.

Tagiyev yalnızca öz halkına yardım etmemiştir. XX Yüzyılın başlarında Pakistan’da bulaşıcı hastalık ortaya çıkınca Tagiyev 300 bin aşı iğnesi olarak Pakistan’a göndermiş, hastalığın önüne geçmiştir. O, 1905-1911 yılları arasında Güney Azerbaycan’da başlatılan bağımsızlık hareketine de maddi yardım ve silah yollamıştır.

Çarlık Rusya’sı 1920 yılında Azerbaycan’ı işgal ettiği zaman Tagiyev’in de bütün mal varlığına el koymuş, ona yalnızca Merdekan’daki bağ evini vermiştir. Tagiyev 1 Eylül 1924 yılında, 101 yaşında vefat etmiştir. –*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, I-II, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2005, II/387-391; Süleymanov, Manaf, *Neft Milyonçusu*, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı 1996, s. 3-9;

¹⁸ Bu okul Müslüman doğusunda açılmış ilk dünyevi mektepti. 1901 yılının 7 Ekiminde Bakü’de açılmıştır. Azerbaycan tarihinde “Tagiyev’in Kız Mektebi” olarak anılan bu okul uzun uğraşlar sonucu açıla bilmişti. Tagiyev birkaç kez Rus Çarına müracaat etse de her seferinde ret cevabı almıştı. Ancak o umutsuz olmamış, 1896 yılında II Nikolay’ın taç giyme merasiminde çarın eşi Aleksandra Fyodorovna’ya bir senatör vasıtasıyla çok değerli hediyeler yollamış ve okula onun adının verileceğini vaat ederek çardan izin almasını rica etmişti. Böylelikle “Kız Mektebi” için izin alınmıştır. Okulun inşasına 1898 yılında başlanır ve 1901 yılında bitirilir. Resmi adı “Bakü Aleksandrinskaya Rus-Müslüman Kadın Mektebi” olan, ancak halk arasında “Tagiyevin Kız Mektebi” diye anılan bu okul 1918 yılında Ermenilerin yaptıkları Mart soykırımlarına kadar öğrenci yetiştirmiştir. – Bayramqızı, Əfsanə, (23.10.2011), “İlk Dünyəvi Qız Məktəbinin Yaradılmasından 110 İl Ötür”, *Xalq Qəzeti*.

¹⁹ Bu öğrencilerden biri SSRİ İlimler Akademisi’nin ilk başkanı, modern Azerbaycan tıp ilminin kurucularından olan Mir Esedulla Mirqasımov olmuştur. Bakuvi (ö. 1938) onu kendi imkanlarıyla Odessa’da tıp fakültesinde okutmuştur. Yine Azerbaycan’ın ilk kadın pilotu olan Züleyha Seyidmemmedova’nın da eğitim görmesine Bakuvi yardımcı olmuştur.

²⁰ Fərhadov, “Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvî və Maarifçilik”, s. 180.

Sultan Mecid Ganizade, Ali Merdan bey Topçubaşov, Ahmed bey Ağaoğlu, Selman Mümtaz sadece bazılarıdır.²¹

Bakuvi ilim öğrenmeye çok önem vermiş, Kur'an-ı Kerim'in ve İslami emirlerin öğrenilmesinin yanında özellikle dönemin müspet ilimlerinin öğrenilmesini de teşvik etmiş, hatta bunun vacipliğini Hz. Peygamber'in '*İlim Çin'de bile olsa öğrenin*'²² hadisini delil getirerek söylemiştir.²³

b. Eserleri

i. Telif Eserleri

Bakuvi'nin bize kadar ulaşmış eserlerinin en önemlisi *Keşfü'l-Hakayık an-Nüketi'l Ayati ve'd-Dakayık* isimli tefsiridir. Tefsirle ilgili ileride bilgi verileceği için burada Bakuvi'nin diğer eserlerinden bahsedeceğiz:

İran Kendlilerinin Halı Yahud Tebriz'de Gördüklerim

1881 yılında on yıllık Bağdat'taki eğitimini tamamlayan Bakuvi dönüş yolunda İran'a da geçmiş, Tebriz ve Tahran'da bulunmuştur. Buradaki izlenimlerini *İran Kəndlilərinin Halı Yaxud Təbriz'də Gördüklərim* adlı eserinde kaleme almıştır. Eserin el yazma nüshasını Bakuvi'nin kızı Taze Hanım yayınlanması için Azereşr'e götürmüş, fakat yayınevi eserdeki Allah ve Peygamber kelimelerinin çıkarılması şartıyla eseri neşredebileceklerini söylemiştir. Bakuvi bu şartı kabul etmemiş, eser de 1930'lu yıllarda Azereşr'den kaybolmuştur.

Salip Muharebesi

Bakuvi'nin iki ciltten oluşan bu eserinde Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında yaklaşık iki asır süren Haçlı Savaşlarından bahsedilir. Azerbaycan Türkçesinde yazılan bu eserin ikinci cildi II Dünya Savaşı sırasında yayınevinden

²¹ Babaşov, Məmmədəli, Məhərrəmov, Nizami, "Qafqaz Müsəlmanlarının Atası", *Ədəbiyyat Qəzeti*, N6 (2453), Bakı 8 Fevral 1991, s. 6.

²² Beyhaki, *Şuabu'l- İman*, Beyrut 1410, II/253).

²³ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/Mukaddime VII.

kaybolmuştur. Eserin her cildi bir asrı anlatır. *Səlib Müharibəsi* eserinin birinci cildi 1913 yılında Bakü'de yayınlanmıştır. Bakuvi tefsir ilminde olduğu gibi tarih ve diğer ilim dallarında da Azerbaycan Türkçesi'nde eserlerin olmamasını üzüntüyle dile getirmiş, milletlerin kendilerini tanıyabilmelerinin ancak tarih ilmi ile mümkün olabileceğini belirtmiştir. Bakuvi eserini yazarken İbnü'l Esir'in (ö.630/1233) *el-Kamil fi't-Tarih*, İbn Hallikan'ın (ö. 681/1282) *Vefayätü'l-Ayan* ve Corci Zeydan'ın²⁴ (ö. 1332/1914) *Tarihu Mısır el-Hadis* gibi eserlerine başvurmuştur.²⁵

ii. Tercüme Eserleri

Bakuvi'nin tercüme eserleri genellikle Corci Zeydan'ın İslam fetihlerinin başlangıcından Memlûklülür devrine kadar, İslam tarihinin ilk devirleriyle, 18. ve 19. yüzyılları konu alan romanlarından oluşuyor. Bakuvi'nin Corci Zeydan'dan tercüme ettiği eserler *Azra-i Kureyş* (Bakü, 1908); *On Yedi Ramazan*²⁶ (Bakü, 1909); *Kerbela Yangısı* (Bakü, 1911); *Ermense* (Bakü, 1911) eserleridir. Diğer tercüme eserleri ise *Emin ve Memun Kardeşler*; *Ebu Müslim el-Horasani*; *Er-Reşidin Kız Kardeşi* *Abbase* eserleridir.²⁷

²⁴Corci Zeydan 1861 yılında Beyrut'ta fakir bir ortodoks ailenin çocuğu olarak doğdu. İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra Beyrut'ta Amerikan Koleji'nde tıp eğitimine başladı. Ancak kısa süre sonra meydana gelen boykota katıldığı için okuldan uzaklaştırıldı. Bir süre sonra kendisini tarih, edebiyat ve dil konularına verdi ve 1884 yılında *ez-Zaman* gazetesinde çalışmaya başladı. 1886 yılında ilk eseri olan *el-Elfazü'l-Arabiyye ve'l-Felsefetü'l-Lugaviyye* eserini Beyrut'ta yayımladı. 1886 yılında İngiltere, Fransa ve İsviçre'yi içine alan bir seyahate çıkan Zeydan buralardaki ilmi müesseseleri, müzeleri ve alimleri ziyaret edip incelemelerde bulundu. Aynı yıl Mısır'a döndü. 1892 yılında, ömrünün sonuna kadar yazılarını da yayımladığı *el-Hilal* dergisini çıkarmaya başladı. Özellikle tarih, Sami dilleri ve mukayeseli dil bilimi konularında bilimsel Batı metoduna uygun çok sayıda eser veren Corci Zeydan 21 Temmuz 1914'te Kahire'de vefat etti. Başlıca eserleri şunlardır: *Tarihu Mısır el-Hadis* (2 cilt), *Tarihü't-Temeddüni'l-İslami* (5 cilt), *el-Elfazü'l-Arabiyye ve'l-Felsefetü'l-Lugaviyye*, *Tarihu'l-Masuniyyeti'l-'am*, *İlmü'l-Firaseti'l-Hadis*, *Fetatu Gassan*, *17 Ramazan* ve b. – Muharrem, Çelebi, “Corci Zeydan”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII/69-71; Zeydan, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*. (Çev. Nejdet Gök), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2014, 1/3.

²⁵ Demirli, Eray, *Mir Muhammed Kerim el-Bakuvi (1853-1938) Hayatı ve Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 68-69.

²⁶ Bakuvi'nin tercüme eserleri genellikle Tagiyev'in teşviki ile ortaya çıkmıştır. Tagiyev akşamları ofisinde olur, arkadaşları ile gazete ve kitaplar okurlardı. Kitapları da güzel sesli birisi okurdu. Bakuvi'nin Corci Zeydandan tercüme ettiği *On Yedi Ramazan* kitabını da Bakuvi'ye okuttuğu bilinmektedir. – Süleymanov, Manaf, *Eşitdiklərəm, Oxuduqlarım, Gördüklərim*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1989, s. 114.

²⁷ Fərhadov, “Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvi və Maarifçilik”, s. 178.

B. KEŞFÜ'L-HAKAYİK AN-NÜKETİ'L AYATI VE'D-DAKAYİK TEFSİRİ

1. Genel Özellikleri

Kur'an-ı Kerim'in Azerbaycan diline çevirisi daha orta çağlardan itibaren başlamıştır. Kur'an-ı Kerim'in Azerbaycan diline ilk çevirisinin Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın (ö. 1478) zamanında yapıldığı bilinmektedir. Uzun Hasan Kur'an'ı Kerim'i Azerbaycan Türkçesine çevirtirip huzurunda okuttururdu. Ancak ne yazık ki, yapılan bu çeviri günümüze kadar gelememiştir.²⁸

Kur'an-ı Kerim'in günümüze kadar gelen ilk meal ve tefsiri Bakü kadısı Mir Muhammed Kerim el-Bakuvi tarafından yapılmıştır. Bakuvi İslam dini'ne itaat eden her bir Müslüman'ın Kur'an-ı Kerim'i anlamasının vacip olduğunu bildirmiştir. Bunun için her milletin kendi dilinde meal ve tefsiri olmalı, herkes Kur'an'ın inceliklerini kendi dilinde okuyup anlaya bilmelidir. Fars, Türk ve Hint dillerinde meal ve tefsirlerin olmasına karşılık Azerbaycan Türkçesi'nde bir tefsirin olmamasını büyük bir eksiklik olarak gören Bakuvi bu ihtiyaca binaen bir tefsir yazmaya karar vermiştir:

*“Zahirde ve batında İslam Dünyası'na edilecek en büyük hizmet, Türk dilli Müslümanlar için onların dilinde sade ve basit bir tefsir yazmaktır ki bu sayede onlar Kur'an-ı Şerif'in manalarını anlayıp gerçek insanlık değerlerine sahip olsunlar. Bu sebeple ben hakir, hacı Mir Muhammed Kerim Mir Cafer el-Alevi el-Hüseyni el-Musevi el-Bakuvi kendime vacip bildim ki Azerbaycan Türkçesi'nde bir tefsir yazayım ki İslam büyükleri arasında bizim de bir hizmetimiz bulunsun”.*²⁹

Kur'an-ı Kerim'in manasının tam anlaşılacağı düşüncesi ile Kur'an-ı Kerim'in tercüme edilmesi dönemin dindarlarının itirazına sebep olmuş³⁰, bunun

²⁸ İsmayılov, Mehman, *Təfsir Üsulu və Tarixi*, BİU Zaqatala Şöbəsi Nəşri N1, Bakı 2007, s. 50.

²⁹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/Müqəddimə, 8; I/322-323.

³⁰ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, III/Müqəddimə, 10; “Ben hakir bu kitabın 3. cildini yazmaqla məşgul iken cahil halkı kışkırtıp her yerdə söyləttiriyorlar ki Kur'an'ın Türk dilinə tercüme və təfsiri nəsil

üzerine Tagiyev, Bakuvi'yi Bağdat'a göndererek fetva istetmiştir. Bakuvi Kur'an-ı Kerim'in tercüme edilebileceği yönünde resmi bir evrakla dönünce Kur'an-ı Kerim Azerbaycan Türkçesi'ne tercüme edilerek Tagiyev'in maddi yardımıyla basılmıştır. Tagiyev Bakuvi'ye kitapların ağırlığı kadar altın da hediye etmiştir.³¹ Bakuvi'nin *Keşfü'l-Hakayık an-Nüketi'l Ayati Ve'd-Dakayık* isimli tefsiri Arap alfabesiyle Azerbaycan Türkçesinde basılmıştır. Eser büyük boy, 3 cilt ve 2496 sayfa olarak basılmıştır. Tefsirin ilk iki cildi 1904 yılında, son cildi ise 1906 yılında Tiflis'te *Kaspi* gazetesinin Buhariyye Matbaasında basılmıştır. Tefsirin her cildinin başında Mukaddime ve üçüncü cildinin sonunda Arapça yazılmış Şükür Sözü vardır.³² Bakuvi tefsirini kendisi şöyle tanıtmıştır:

“Bu tefsir Keşfü'l-Hakayık an-Nüketi'l Ayati Ve'd-Dakayık adıyla adlanıp 3 ciltten ibaret olacaktır. İlk cildin evveli Fatıha suresi, sonu Tevbe suresi, ikinci cildin evveli Yunus suresi, sonu Ankebut suresi, üçüncü cildin başı Rum suresi, sonu Nas suresi olacaktır. Tefsir kolayca taşınabilsin diye üç cilt olacaktır.

Her bir suredeki ayetlerin sayı o surenin başında yazılmıştır. Ayetler kolayca bulunabilsin diye nizamlı ve tertipli sıralanmıştır.”³³

Her bir surenin başında nazil olduğu yer, ayet, kelime ve harf sayısı verilmiştir. Fatıha, Tevbe, Hac ve Necm sureleri hariç diğer surelerin sonunda o surenin faziletinden, okuyanların ve amel edenlerin ulaşacağı mükafatlardan bahsediliyor.

Tefsirin ilk cildi 745 sayfa olup Fatıha suresi ile başlıyor ve Tevbe suresi ile bitiyor. Birinci cilt h. 1321 yılında Şevval ayının 9'unda (29 Aralık 1903) tamamlanmıştır. Bakuvi bu cildin mukaddimesinde Allah'a hamd-ü senalar etmiş, seçeresini sayarak Hazreti Peygambere salat ve selam getirmiştir. Sonra inanan her bir Müslüman'ın Kur'an-ı Şerif'in anlamlarına vakıf olup onu öğrenmesinin

olur? Anlamıyorlar ki Kur'an'ın yüce anlamını hangi dile çevirsen de O'nun kadir kıymeti artıp nuru fazlalaşır.”, Bakuvi, *Keşfü'l-Həqayıq*, III/286-287.

³¹ Şirinov ve diğerleri, *a.g.e.* s. 58.

³² Bakuvi, *Keşfü'l-Həqayıq*, I/11-14; Z. M. Bünyadov, V. M. Məmmədəliyev, *Qur'ani-Kərimin Azərbaycan Dilinə Tərcüməsi*, VII Nəşr, Qismət Nəşriyyatı, Bakı 2006, s. XL; İsmayılov, *a.g.e.* s. 51; Pazarbaşı, Erdoğan, “Kur'an'ın Azerbaycan'da Yaygın Tefsir ve Tercümelemleri”, *Bilgi (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, Bahar, 2003, sy. 25, s. 88.

³³ Bakuvi, *Keşfü'l-Həqayıq*, I/Müqəddimə, 14.

vacipliğinden bahsetmiştir. Arapça olan Kur'an-ı Şerif'in ve tefsirlerin anlaşılmasının diğer milletlere zorluğundan bahsetmiş, Farsça olan tefsirlerde ise gramer kaideleri ve Müslümanlar arasında tefrikaya sebep olan kelimelerin açıklandığını söylemiştir. Bakuvi Türkçe olan tefsirleri beğense de bu kitapların Osmanlı Türkçesinde yazılması sebebiyle Azerbaycan Türkçesinde konuşan halkın anlamadığını vurgulamıştır. Bu zorlukları kolaylaştırmak için Bakuvi, Azerbaycan Türkçesi'nde bir tefsir kaleme almaya karar vermiştir. Tefsiri yazarken klasik tefsir kaynaklarını da kullanan Bakuvi mütevazi kişiliğini de ortaya koyarak şöyle demiştir:

“Bu kitabı gören alimlerden ricam budur ki eğer bu kitapta bir yanlış, kusur veya unutulmuş bir şey görseler ben hakiri mazur görsünler ve o yanlışları düzeltsinler. Çünkü insan unutkan varlıktır. Yardım Allah'tandır ve o yardım edenlerin en hayırlısıdır.”³⁴

Bakuvi Müslümanları ilim öğrenmeye teşvik etmiş, İslam Alemi'nde ortaya çıkan tefrikaların sebebini cahillikte görmüştür. Din adamlarının insanları aldatmak ve korkutmak için yalan hadisler uydurduğunu ve onları Kur'an'dan uzaklaştırdığını görmüştü. Her dönemde olduğu gibi Bakuvi'nin döneminde de mollalar Müslümanlara Kur'an'la ilgili konularda konuşmayı haram etmişlerdi. Onlara göre Kur'an'ı İmamlardan başkası anlayamazdı. Bakuvi bu düşüncelere karşı çıkmış, Kur'an'ın gerçeklerini her kesin anlayacağını savunmuştur.

Bakuvi her dönemde ilim ve sanatta hangi dal gelişmişse Müslüman erkek ve kadınların onu öğrenmelerinin vacip olduğunu söylemiştir. Ancak Müslümanlar önce dini ilimleri öğrenmeli, daha sonra diğer ilimleri -tarih, geometri, coğrafya, matematik, astronomi- öğrenilmelidir.³⁵

Bakuvi birinci cildin Mukaddimesinin sonunda Huruf-u Mukatta ile ilgili görüşünü de açıklamıştır. O bu konuda Zemahşeri (ö. 538/1144)'nin görüşünü

³⁴ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/Müqəddimə, 11.

³⁵ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/Müqəddimə, 7.

benimsediğini belirterek³⁶ Huruf-u Mukatta'nın bulunduğu surenin ismi olduğunu söylemiştir.³⁷ Ancak aynı huruf-u mukattaların geçtiği sure başlarında bunun sebebi ile ilgili açıklama yapmamıştır.

Tefsirin ikinci cildi 791 sayfa olup h. 1322 yılında Rebiülevvel ayının 10'da tamamlanmıştır. Bu cilt Yunus suresi ile başlayıp Ankebut suresi ile bitiyor. Bakuvi bu cilde yazdığı mukaddimeye de Allah'a hamdü sena, Rasulüllah'a selat ve selam ederek başlıyor. Bakuvi burada da İslam ümmeti için ilmin öneminden ve cehaletin karanlığından bahsetmiştir. O, İslam ittifakının hüküm sürdüğü zamanlarda Müslümanların büyük başarılar kazandıklarını, ancak Müslümanlar arasında ihtilafın ortaya çıkmasıyla cehaletin yayıldığını yazıyor:

*“Müslümanlar Kur'an-ı Şerif'te ve hadislerde emr olunan ittihat ve ittifaka uydukları zamanlarda İslam ümmeti ilim ve sanatla süslenip diğer milletlerin hepsine liderlik yapıyordu. Uzak doğuda Çin'in başkenti Pekin'de Ebu Kebşe Camii ve uzak batıda Endülüs'te El-Hamra sarayı Müslümanların galebesini göstermeye کافی değil mi? Ne zaman ki İslam ümmeti arasında ihtilaf ortaya çıktı, artık Müslümanlar arasında cehalet de yayılmaya başladı. İttihat ihtilafa, ittifak nifaka döndü.”*³⁸

Ancak Bakuvi kendi döneminden biraz umutludur. Çünkü artık özellikle Müslüman Türkler arasında vatansever gençler ilime yöneliyor, zenginler de onları destekleyerek ileriye gitmelerine yardımcı oluyorlar. İlim sahibi kişiler kendi milletleri ve insanlığın faydası için bir makale veya kitap yazıyorlar. İlim ve fen sahibi olmayan zenginler ise bu kitapları neşr ettirerek halkın arasında yayıyorlar. İlme yönelen insanların çoğaldığı bir zamanda Bakuvi de boş durmamış, kendi imkanları ve kabiliyeti nispetinde İslam alemine bir fayda vermek istemiştir:

³⁶ Mukatta Harflerinin başında bulunduğu surelerin ismi olduğu görüşü Zeyd b. Eslem'den rivayet edilmiştir. Halil b. Ahmed ve Sibeveyhi gibi alimler bu görüşü benimsemişler. Zemaşeri alimlerin çoğunluğunun bu görüşte olduğunu belirtmiştir. Zemaşeri ise Huruf-u Mukatta'nın Kur'anın icazını ortaya koymak için kullanıldığı görüşünü benimsemiştir. – Duman, M. Zeki; Altundağ, Mustafa, “Huruf-ı Mukattaa”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII/402.

³⁷ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/Müqəddimə, 14.

³⁸ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/Müqəddimə, 7.

“Ben hakir de Arap diline ve ilmine vakıf olduğum için aziz ve muhterem kardeşlerime sunmak için Kur’an-ı Şerif’in tefsirinden daha güzel bir hediye bulamadım. Bu sebeple hemen Kur’an-ı Şerif’in tefsirine başladım. Bu naçizane eseri yazarak İslam ümmeti için ebedi bir hatıra bıraktım. İslam ümmeti kendi hayır ve şer amellerini, güzel ve çirkin huylarını ilahi kelamın aynasında görüp düşünsünler, ilkini artırmaya, ikincisini de terk etmeye çalışsınlar.”³⁹

Bakuvi çocuklara daha küçüklüklerinden itibaren ilim öğretilmesinin gerekliliği üzerinde durmuş, ilimle ilgili Hz. Ali’den gelen sözlerin bazılarını burada nakletmiştir. Yine ilimle ilgili Hz. Peygamberden gelen dokuz hadisi de Arapçaları ile birlikte Mukaddimeye almış ve şerh etmiştir. O hem de burada Selçuklu sultanı Melikşah’ın veziri Nizamülmülk’ün birçok İslam ülkesinde yaptırdığı Nizamiye Medreselerinden⁴⁰ de övgüyle bahsetmiştir.⁴¹

Bakuvi İslam devletlerinin ilimde, fende, sanatta altın çağını yaşadığı dönemlerden de bahsetmiş, ilimde böyle yüksek mertebelere ulaşan ümmetin sonrasında cehalete düşmesine şaşırmıştır.⁴²

Üçüncü cilt ise h. 1323 yılında Zilkade ayının 22’de tamamlanmıştır ve 957 sayfadır. Bu cilt Rum suresi ile başlayıp Nas suresi ile bitiyor. Bu cildin mukaddimesine Bakuvi insana ilim öğreten Allah’a hamd ederek ve Hazreti Peygambere ve diğer peygamberlere salat ve selam ederek başlıyor. Tefsirin neredeyse tamamında olduğu gibi burada da yine ilim öğrenmenin öneminden bahseden Bakuvi öğrenilen ilmin de şahsi menfaat için değil, din ve millete hizmet, insanları cehalet karanlığından kurtarmak için olması gerektiğini vurgulamıştır.⁴³

³⁹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/Müqəddimə, 8.

⁴⁰ Nizamülmülk Şii Fatımilerin Sünni Abbasiler’i ve Selçukluları yıpratmak amacıyla çalıştığı bir zamanda Ehl-i sünnet akidesini güçlendirmek ve devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek için ülkenin her yerinde Nizamiye medreseleri açtırmıştır. – Özaydın, Abdülkerim, “Nizamiye Medresesi”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII/188. (Bakuvi kendisi Şii olmasına rağmen Şiiilere karşı kurulmuş Nizamiye medreselerini övmüştür. Bu onun vicdanlı ve ilme karşı düşkün biri olduğunu gösterir.)

⁴¹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/Müqəddimə, 12-20.

⁴² Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/Müqəddimə, 1-18.

⁴³ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, III/Müqəddimə, 4-5.

Kur'an-ı Kerim'deki ve Hazreti Peygamberin hadislerindeki ilim öğrenme emrini Müslümanların yerine diğer milletlerin uyguladığından bahseden Bakuvi Azerbaycan Türkçesinde bir tefsir yazmaya karar vermesinin sebebini şöyle açıklamıştır:

“Ben hakirin Azerbaycan Türkçesinde bu tefsiri yazma sebebim Türk dili ile konuşanların Kur'an-ı Şerif'in hükümlerini öz ana dillerinde anlamalarını arzu etmemdir. İlimin önemini Kur'an-ı Şerif'ten anlayıp ilim tahsil etmelerini murat ediyorum. Böylece Türk dilinde konuşan milletler Kur'an-ı Şerif'in emirlerini anlayıp uygular.”⁴⁴

Burada Bakuvi insanların birinin diğerine üstünlüğünün ancak ilim öğrenme ile olduğunu sahabelen Hz. Ali ve Hz. Abdullah b. Abbas'ı örnek vererek söylemiştir. Yine bu cildin mukaddimesinde bazı din adamlarının Müslümanların Kur'an'ın kendi dillerine tefsir ve tercüme edilmesine karşı çıktığını, Kur'an'ı yalnız imamların anlayıp yorumlayabileceğini söylediklerini kaydetmiştir. Bakuvi bu kadar mezhep ve tarikatın İslam'ı böldüğünü, insanları ayrıştırdığını savunmuştur. İslam ümmeti arasında yaranan ihtilafın sonucunun nerelere vardığını göstermek için de Cemel Vakası'nı örnek olarak vermiştir. O, Şii ve Sünnileri İslam adı altında ittifaka davet etmiş ve şöyle demiştir:

“Şükürler olsun ki şu dönemde İslam ümmetinin gözleri açılıp her bir ilme özellikle de din ilmi ve Kur'an tarafına yönelme görünüyor. Bu sebeple İslam ümmetinin konuştuğu ve doğru kaidelere sahip her bir dilde Kur'an-ı Şerif'i tefsir etmek gerekli ve vaciptir. İslam düşmanlarının yarattığı mezhep ihtilaflarını ortadan kaldırıp iki büyük grup olan Sünni ve Şii adını İslam adı altında cem etmek gerekmektedir. Bunun için “Halu'l ihtilaf an dini'l-İslam” (İslam dininden ihtilafı yok etmek) adı ile bir meclis kurup İslam dinini yıkan ihtilafın ne olduğunu tetkik etmek, ihtilafa sebep olan şeyleri yok etmek ve İslam'ın şerefli adının altında İslam için çalışmak gerekmektedir”.⁴⁵

⁴⁴ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, III/Müqəddimə, 6.

⁴⁵ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, III/Müqəddimə, 10.

Bakuvi İslam ümmeti içerisinde zuhura gelen mezhep ihtilafının sebebini Kur'an-ı Şerif'ten uzaklaşma ve Kur'an'ın ahkâmını terk etmekte görür. İhtilafın zuhura gelme zamanı ise Emevi hilafetinin başlaması zamanıdır. Emevi hilafeti döneminde 80 yıl Hz. Ali'ye "Ebu Turab" adı ile cuma hutbelerinde lanet okutulmuştur. İslam ümmeti mezhep çekişmeleri içerisinde bölük bölük, parça parça olup her işten el etek çekip ahrette kurtuluşa ermelerinin yolunu bir birilerini küfür ve zındıklıkla itham edip savaş ile uğraşmakta görüyorlar.⁴⁶

Üçüncü cildin sonuna Bakuvi tefsirini tamamlaması sebebiyle bir de Şükür Sözü ilave etmiştir. Şükür Sözü'ne Allah'a hamd ederek başlayan Bakuvi daha sonra hata ve kusurlarının affi için Allahtan bağışlanma diliyor. Burada kendi şeceresini de sayan Bakuvi, küçük yaşlarından ilimle uğraştığını, sayısız alimlerle görüşüğünü ve tüm ilimlerin anahtarının Kur'an'da olduğunu bildiriyor:

"Küçük yaşlarımdan beri ilim, irfan tahsili ile uğraştım ve birçok alimle görüştim. Sonunda bu karara geldim ki bütün ilimlerin anahtarı ve beşeriyetin manen gelişmesinin temelleri sadece Kur'an-ı Şerif'tedir. Doğru yolu bulanlar onunla hidayet olunurlar. Bu sebeple aziz vatan evlatlarının gaflet uykusundan uyanmaları için Türk Azerbaycan dilinde tecvit, beyan, sarf ve nahiv kurallarına uygun Kur'an'ın tefsirini, işaretlerini, inceliklerini ve ayetlerini açıklamayı düşündüm. Aziz Kur'an'da geçen muhalif hükümlerin de izahını verdim. Mümkün olduğunca ayetlerin nazil olma sebeplerini kısaca belirttim.

*Ben hakir dört yıl bu kitabı yazmak için uğraştım. Bu yazdıklarımın rağbet göstererek eserimizde her ne kadar hata ve yanlış varsa işin erbabından düzeltmelerini rica ediyorum."*⁴⁷

Bakuvi'nin *Keşfü'l-Hakayık* isimli tefsiri yazıldıktan sonra özellikle Türkistan bölgesinde büyük yankı uyandırmış, müellife büyük ün kazandırmıştır. Bakuvi'ye Türkmenistan'dan, Tataristan'dan, Gürcistan'dan, Özbekistan'dan birçok hediyeler gönderilmiş, İran'dan "Şir-i Hurşid" madalyası verilmiştir. Dört bin altın lira

⁴⁶ Bakuvi, *Keşfü'l-Həqayiq*, III/Müqəddimə, 4-13.

⁴⁷ Bakuvi, *Keşfü'l-Həqayiq*, III/Şükür Sözü, 958-959.

değerinde altın ve elmas süslemelerle süslenen⁴⁸ tefsirin üç cildi 1907 yılında bizzat Ahund Yusuf Talibzade⁴⁹ tarafından Sultan II Abdülhamit'e (1842-1918) hediye edilmiştir.⁵⁰ Tefsir kitabı ile birlikte Tagiyev Sultan II Abdülhamit'e bir de mektup yollamıştır.⁵¹ Tefsir, Sultan II Abdülhamit'in "İttihad-i İslam" (İslam İttifakı) siyasetini, Müslümanları birleştirme arzusunu yansıttığı için sultan, Bakuvî'ye hediyeler yollamıştır. Yine eser Rusya Müslümanları tarafından çok beğenilmiş, Bakuvî'ye onlarca telgraf çekilmiştir.⁵² Büyük Türk düşünür İsmail bey Gaspıralı "Tercüman" gazetesinin 24 Eylül 1904 sayısında Bakuvî ve tefsiri ile ilgili övgü dolu sözler yazmıştır:

⁴⁸ Keykurun, Naki, (Nağı Bey Şeyhzamanlı), *Azərbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İlke Yayınları, I. Baskı, Ankara 1998, s. 180.

⁴⁹ Ahund Yusuf Talibzade – (20.01.1877-18.05.1922) Azərbaycan'ın ünlü şairi Abdulla Şaiq'in abisidir. Tiflis'de medresede Şii mezhebini öğrenmiş, özel öğretmenlerden dini dersler almıştır. 1893 yılında Meşhed (İran) şehrine giderek yüksek öğrenim görmüştür. 1900 yılında Tiflis de "ahundluk" derecesi alarak Tiflis Şah Abbas Camii'nde imamlık ve kadılık yapma hakkı kazansa da Tagiyev'in daveti ile Bakü'ye gelerek "Rus-Müslüman Mektebi"nde öğretmenlik yapmıştır. Talibzade 1910 yılında Türkiye'ye gelerek harp okulunu bitirmiş, 1914-18 yıllarında Kars-Ardahan cephesinde savaşmıştır. 1918 yılında Nuru Paşanın komutasındaki "Kafkas İslam Ordusu"yla Bakü'ye dönmüştür.

Azərbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) kurulurken "Müsavat" partisinden milletvekili olmuş, eğitim bakanlığında çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1921 yılında Nahçıvan'da askeri ataşelik yapmış, 1922 yılında ise Orta Asya'da Ruslara karşı savaşan "Basmacı Harekatı"na başkanlık yapmıştır.

Talibzade İslam dini, dil, ahlak ve terbiye konularında bir çok ilmi eserin müellifidir (*Muallimü'ş-Şer'iyeye, Taallimü'ş-Şer'iyeye, Hakikat-i İslam, Tertib-i Beyt-i İslam* ve başkaları). Şark-ı Rus, Hayat, İrşad, İkbal, Azərbaycan gibi birçok dergi ve gazetede dini, siyasi ve sosyal konularda makaleler yayınlamıştır. - *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, II/391.

⁵⁰ Fərhadov, "Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvî və Kəşfül Həqayiq", s. 88.

⁵¹ "Veli-ni'met-i Cihan Efendimiz Hazretleri!

Bu ana kadar Rusya Devleti'nin taht-ı hükümetinde bulunan biz otuz milyon Türk Müslümanlarının beyninde Türk lisanında Kur'an-ı Şerif'in tefsiri bulunmadığından ekseriyetle onun mezamin-i aliyesinden istifadeyab olamıyorduk. Li-haza bu ahir vakitlerde saye-i Hilafet vaye-i Cenab-ı Zillullahi a'zamilerinde Bakü ulemasından vilayet kadısı kulları vasıtasıyla Kelamullah-ı Şerif'i Türk lisanında tefsir etdirüp tab'u neşrine muvaffak oldum.

Ahd-i me'ali vefd-i cenab-ı padişahilerinde hasil olan iş bu muvaffakiyyet-i kemteranenin şükranesi yolunda huzur-ı celil-i şehriyarilerine mahza arz-ı fariza-i ubudiyette vesile olmak üzre mezkur tefsir-i şerifden huzur-ı bahirü'n-nur-ı hilafetpenahilerine bir takım takdim etdim. Eltaf-ı aliye ve merahim-i müte'aliye-i hazret-i hilafet-penahilerinden kabulünü istirham ederim. Ol babda ve katıbe-i ahvalde emrü ferman veli-ni'met-i cihan halife-i bi'l-hakk ve padişah-ı her-dem muvaffak efendimiz hazretlerindir.

Neşr-i Ma'arif-i Umur-ı Hayriyye Cem'iyat-ı İslamiyye Re'isi General Hacı Zeynelabidin Takiyof Kulları". – BOA, Y.A.HUS., nr. 514/24.

⁵² Fərhadov, "Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvî və Kəşfül Həqayiq", s. 88.

“*Ahund Mir Muhammed Kerim Efendi açık fikirli ilim ve irfan sahibi bir zattır. Azerbaycan Türkçesinde yazdığı tefsiri de güzeldir*”.⁵³

2. Metodu

Keşfü'l Hakayık tefsiri metot bakımından zengin içeriğe sahiptir. Bakuvi tefsirini yazarken Kur'an'ın Kur'an'la tefsirine başvurmuştur. Bir ayeti açıklarken benzer diğer ayetleri de aynı yerde zikrederek konuyu açıklamıştır. Mesela: Bakara suresi 37. ayeti tefsir ederken Adem (a.s.)'n tevbe etmek için Allah'tan kelimeler öğrendiğini, bu kelimelerin ise Araf 23. ayette geçen Adem (a.s.)'n duası olduğunu ayet numarası vermeden burada nakletmiştir.⁵⁴

Yine bir ayeti tefsir ederken konuyu bu ayette kısa şekilde ele alıp aynı konunun ileride geniş şekilde açıklanacağını belirtmiştir. Mesela; Bakara suresi 112. ayetin tefsirinde Medine'deki Necran Hıristiyanlarından kısaca bahsedip olayların Al-i İmran suresinin 57. ayetinde geniş açıklanacağını belirtmiştir.⁵⁵

Bazı yerlerde ise ayetleri açıklarken soru-cevap şeklinde açıklamıştır: Mesela; Ayet'el Kürsi'ni tefsir ederken bu ayetin diğer ayetlerden neden üstün olduğunu soruyor. Sonra cevap vererek “*Allah'ın kemal sıfatlarını ihtiva ettiği için*” diyor.⁵⁶ Bu metoduyla Bakuvi Zemahşeri'yi hatırlatıyor.

Ayetleri açıklarken hadislere de yer veren Bakuvi bazen Şii, bazen de Sünni kaynaklardaki hadisleri kullanmıştır.

Yine bazı yerlerde sahabe ve tabiinden gelen haberlere de yer vermiştir. Genellikle Abdullah b. Abbas, Hz. Ali, Cafer-i Sadık, Hasan Basri, İbn Mesud, Mücahid, Süfyan b. Uyeyne, Katade onun haberlerine başvurduğu sahabe ve tabiindir.

⁵³ Arıkan, Sabri, *Kendi Kaleminden İsmail bey Gaspıralı'nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, I. Baskı, İstanbul 2011, II/34.

⁵⁴ Bakuvi, *Keşfü'l-Həqayiq*, I/41.

⁵⁵ Bakuvi, *Keşfü'l-Həqayiq*, I/75. Konu ile ilgili diğer örneklere I/94-95; 127; bakılabilir.

⁵⁶ Bakuvi, *Keşfü'l-Həqayiq*, I/145. Konu ile ilgili diğer örneklere I/172; II/146-147; 170; III/47; 83; bakılabilir.

Bakuvi “besmele”yi her surenin ilk ayeti olarak vermiştir. İki konu dışında İsraili haberlere yer vermemiştir.⁵⁷

Kur’an-ı Kerim’deki bir hükmün nesh edilerek yerine başka bir hükmün getirildiğini, bunun delilinin de Bakara suresi 106. ayet olduğunu bildirmiştir: Mesela; Zina ile ilgili Nisa suresi 15-16. ayetlerde geçen zina yapanın ölünceye kadar evde hapsedilmesi hükmünün Nur suresi ile nesh edilerek, evli zina yapana recm, bekar zina yapana sopa cezası getirilmiştir.⁵⁸

Bakuvi bazı kısa ayetleri birleştirerek, bazı uzun ayetleri ise ayırarak tefsir etmiştir. Neticede günümüzdeki Kur’an-ı Kerim tertibi ile onun tefsirindeki sureler arasında ayet sayısında farklılıklar ortaya çıkmıştır. Mesela: Bakara suresi 286 ayet iken 282 ayet, Nisa suresi 176 ayet iken 175 ayet, Maide suresi 120 ayet iken 123 ayet, Rad suresi 43 ayet iken 45 ayet olarak gösterilmiştir. Şunu da vurgulayalım ki Bakuvi Kur’an-ı Kerim ayetlerinde ne bir eksiltme ne de bir arttırma yapmamıştır. Ayetlerdeki anlamın bitmesine ve vakıf yerlerine göre sureleri tefsir ederken ayet sayısında bazı değişiklikler oluşmuştur.

Bakuvi tefsirinin bazı yerlerinde konunun akışına göre Mevlana’dan⁵⁹, Nizami Gencevi’den⁶⁰, Sadi Şirazi’den⁶¹ ve *Kasideyi Bürde*’den⁶² beyitler getirmiştir.

3. Kaynakları

Bakuvi tefsirini yazarken klasik tefsirleri kullanmıştır. Bu tefsirleri dikkatlice tetkik etmiş, kendi araştırmalarını da onlara katmıştır. Genellikle Sünni kaynakları kullanan Bakuvi az sayıda Şii kaynağa da başvurmuştur. Bakuvi (ö. 1938)’nin kullandığı tefsir kaynakları şunlardır:

⁵⁷ Bunlardan biri Hz. Meryem’in Yusuf isimli nişanlısının olmasıdır -(Bakuvi, *Kəşfü'l Həqayiq*, II/282). Diğeri ise Hz. Davud’un, kendi ordu komutanlarından Urya adlı birinin hanımı ile evlenme isteği hakkındadır – (Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, III/176).

⁵⁸ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq* I/239.

⁵⁹ Bkz: I/318; 346; 359; 422; II/190; III/40; 106; 208; 330; 531.

⁶⁰ Bkz: I/398; 509; II/85-86; III/5; 606.

⁶¹ Bkz: I/426; 434; 508; II/185; 409.

⁶² Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/320.

- Ebu'l Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşeri (ö. 538/1144) , *El-Keşşaf an Hakayiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil*. Bakuvi'nin tefsirinde nakillerde bulunduğu tefsirlerin başında Zemahşeri'in *el-Keşşaf* eseri geliyor. Bazı yerlerde isim zikrederek ("Allame Zemahşeri) bazı yerlerde ise isim zikretmeden eserden alıntılar yapmıştır.

- Ebu Ali Fazl b. Hasan Tabersi (ö. 548/1154), *Mecmau'l-Beyan fi Tefsiri'l Kur'an*. Bakuvi Şia'nın ahkamla ilgili görüşlerini bazı yerlerde adını da kullanarak genellikle Tabersi'den alıntılar yapmıştır.

- Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer el-Hüseyn b. Ali el-Kureysi et-Teymi el-Bekri et-Taberistani, Fahreddin er-Razi (ö.606/1209), *et-Tefsiru'l-Kebir Mefatihü'l Gayb*. Bakuvi kelam ve felsefeye dayalı görüşlerini Razi'nin tefsirinden istifade ederek açıklamıştır.

- Ebu Said Nasiruddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydavi (ö. 685/1286), *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*.

- Ebü'l Berekat Hafizüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefi (ö. 710/1310), *Medarikü't-Tenzil ve Hakayikü't-Te'vil*. Bakuvi kelamla ilgili görüşlerinde bu tefsire de başvurmuştur.

- Ebu'l Hasan Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Hazin el-Bağdadi (ö. 741/1341), *Lübabü't-Te'vil fi Meani't-Tenzil*. Bakuvi tefsirinde en fazla nakilde bulunduğu müfessir olan Hazin'in ismini zikrederek bazen övgüyle bahseder, bazen onu eleştirir.

- Ebussuud Efendi (ö. 982/1574), *İrşadü'l-Akli's-Selim ila Mezaya'l-Kur'ani'l-Azim*.

- İsmail Hakkı Bursevi (ö. 1137/1725), *Ruhu'l-Beyan fi Tefsiri'l Kur'an*.

Bakuvi tefsirinde hadis kaynakları olarak da genellikle Sünni kaynakları kullanmıştır. Bazı yerlerde Şii hadis kaynaklarını da kullanan müfessir genellikle

hadislerin tercümelerini vermiş, ikinci cildin mukaddimesinde ilimle ilgili kullandığı hadislerin ise Arapça metinlerini de almıştır.

Bakuvi fıkıhla ilgili konulara değinirken hem Şii, hem de Sünni kaynakların görüşlerine yer vermiş, mezhep imamlarının görüşlerinden hangisi Kur'an'a uygunsu onu tercih etmiştir.⁶³

4. Hakkında Yapılmış Çalışmalar

Keşfü'l Hakayık tefsiri yazılmasından sonra ilk olarak Hacı Abdülmecit Sadık Növberî tarafından 1339/1921 yılında Farsçaya çevrilerek Tahran'da basılmıştır. Daha sonra h. 1348, 1358 ve 1396 yıllarında da farsça baskıları yapılmıştır. 1373/1954 yılında ise orijinaline hiçbir değişiklik yapılmadan Tebriz'de basılmıştır.

Tefsir üzerinde Türkiye'de ilk çalışma 1997 yılında Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Prof. Dr. Musa Kazım Yılmaz'ın danışmanlığında Ahmet Bedir tarafından *Bakuvi Tefsirinin Tahlil ve Tahriri* isimli doktora tezidir. Daha sonra Ahmet Bedir tezini *Gerçeğin Doğuşu- Alevi Kur'an Tefsiri* ismiyle 2000 yılında iki cilt halinde yayınlamıştır.⁶⁴ Ahmet Bedir'in bu çalışması Bakuvi tefsirinin tanıtılması için faydalı olsa da eserin orijinalliği büyük ölçüde bozulmuştur. Bedir, tefsirin isminin *Keşfü'l-Hakayık an-Nüketi'l Ayati ve'd-Dakayık* olmasına rağmen kendi yayınlattığı kitabın ismini *Gerçeğin Doğuşu – Alevi Kur'an Tefsiri* olarak değiştirmiştir. Bunun sebebini de müellifin mezhep ve soyunu, tefsirinin diyalog çerçevesinde olmasını dikkate alarak yaptığını belirtmiştir.⁶⁵ Oysa Bakuvi tefsirini taassuptan uzak, uzlaştırıcı ve birleştirici bir üslupla yazmıştır. Azerbaycandaki Şiiler de Alevi olarak tanımlanmayıp ya Şia ya da Caferi ismiyle anılırlar. Yine kitabının kapağına müellifin ismi yerine kendi ismini yazmıştır. Diğer yandan Bedir, Bakuvi'nin tercüme ettiği ayetlerin yerine kendi tercümelerini vermiş, bazı yerlerde

⁶³ Bakuvi, *Keşfü'l-Haqayiq*, I/Müqəddimə, 5-6; Bedir, *a.g.e.* s. XI-XII; Şahavatov, Sabuhi, *Ulumu'l-Kur'an Açısından Bakuvi Tefsirinin Özellikleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 32-35.

⁶⁴ Bedir, Ahmet, *Gerçeğin Doğuşu – Alevi Kur'an Tefsiri I-II*, Merkür Yayınları, İstanbul 2000.

⁶⁵ Bedir, *a.g.e.*, s. II.

ise Baküvi'nin aldığı haberleri İsrailiyat sayarak kitaba almamıştır (Davud'un (a.s) Urya isimli komutanının hanımı konusu).⁶⁶

Ahmet Bedir *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'ne "Baküvi" isimli bir madde de yazmıştır. 2016 yılında İstanbul'da Ek-1 cildi 166-167. sayfalarda basılan bu madde Baküvi hakkında çok kısa bilgiler içermektedir.⁶⁷

Tefsirle ilgili diğer bir çalışma 2010 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Prof. Dr. Nihat Temel'in danışmanlığında Sabuhi Şahavatov tarafından yapılan *Ulumu'l Kur'an Açısından Baküvi Tefsirinin Özellikleri* isimli yüksek lisans tezidir. İki bölümden oluşan tezin ilk bölümü Baküvi'nin hayatı, şahsiyeti ve eserlerine ayrılmıştır. İkinci bölümde ise Şahavatov, *Keşfü'l Hakayık* tefsirini Ulumul Kur'an açısından değerlendirmiştir.

Tefsirle ilgili başka bir çalışma ise Azerbaycan'da Kafkas Müslümanları İdaresi tarafından 2014 yılında yapılmıştır. Eserin orijinalinde olduğu gibi *Kəşfü'l-Həqayiq an-Nükəti'l Ayati və'd-Dəqayiq* olarak adlandırılan bu tefsir, Arap alfabesinden Latin alfabesine tercüme edilerek üç cilt halinde Bakü'de basılmıştır. Tefsirde Baküvi besmeleyi her surenin ilk ayeti saysa da bu basımda besmele Fatıha suresi hariç diğer surelerin ilk ayeti sayılmamış, ayetler de günümüz Kur'an-ı Kerimlerindeki şekliyle numaralandırılmıştır. Birinci cildin başına Baküvi'nin hayatı, tefsirdeki metodu, kaynakları gibi bilgileri ihtiva eden bir yazı eklenmiştir. Yine her cildin sonuna o ciltteki sureleri gösteren fihrist konulmuştur.

Tefsirle ilgili bir başka çalışma ise 2016 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Prof. Dr. Yusuf Işıcık danışmanlığında Rovshan Suleymanov tarafından yapılan *Azerbaycan'lı Şii Müfessir Baküvi'nin Keşfü'l Hakayık Adlı Tefsirinde Taassuptan Uzak Dini ve Sosyal İslah Önerileri* isimli yüksek lisans tezidir.

⁶⁶ Baküvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/Ön Söz, 14; Fərhadov, "Mir Məhəmməd Kərim əl-Baküvi və Kəşfü'l Həqayiq", s. 88-89; Şahavatov, *a.g.t.*, s. 30; Demirli, *a.g.t.*, s. 67-68.

⁶⁷ Bedir, Ahmet, "Baküvi", *DİA*, Ek-1, İstanbul 2016, s. 166-167.

Tefsirle ilgili yapılmış son çalışma ise 2017 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Prof. Dr. Okan Yeşilot danışmanlığında Eray Demirli tarafından yapılmış *Mir Muhammed Kerim el-Bakuvi (1853-1938) Hayatı ve Faaliyetleri* isimli yüksek lisans tezidir. Giriş ve üç bölümden oluşan tezin birinci bölümünde Bakuvi'nin yaşadığı dönemde Azerbaycan'daki siyasi ve kültürel durum incelenmiştir. Tezin ikinci bölümünde Bakuvi'nin hayatı ve faaliyetleri araştırılmış, üçüncü bölümde ise Bakuvi'nin eserlerine yer verilmiştir.⁶⁸

⁶⁸Tezlerle ilgili bilgiler <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp> sitesinden alınmıştır. (Erişim tarihi 22.07.2018).

II. BÖLÜM

MİR MUHAMMED KERİM el-BAKUVİ'NİN KEŞFÜ'L-HAKAYIK AN-NÜKETİ'L AYATI VE'D-DAKAYIK TEFSİRİNDE BAZI AHKAM AYETLERİ

A. İBADET HÜKÜMLERİ

Bu başlıkta ibadetlerle ilgili ahkam ayetleri incelenecektir. Bakuvi'nin hükümlerini açıkladığı ve görüşlerini ortaya koyduğu ahkam ayetleri farklı müfessirlerin görüşleriyle delillendirilerek açıklanacaktır. İbadet hükümleri başlığında abdest, teyemmüm, kible, namaz vakitleri, Cuma namazı, korku namazı, oruç, itikaf, zekat, humus, hac gibi konulara açıklık getirilecektir.

1. Abdest

Temizlik İslam dininin en çok önem verdiği hususlardan biridir. Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette hem maddi hem de manevi temizlikten bahsedilmektedir.⁶⁹ İlk inen ayetlerden olan Müddessir suresinde *“Ey Habibim! Giysilerini temiz tut.”*⁷⁰ emri verilirken, Tevbe suresinde ise temizlenmeyi seven Müslümanlar övülmüştür: *“... Onda temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah da çok temizlenenleri sever.”*⁷¹

Kur'an-ı Kerim'de bazı yerlerde manevi temizlenme olan tevbe, maddi temizlikle birlikte zikredilmiştir: *“Şüphesiz Allah tevbe edenleri de sever, temizlenenleri de sever.”*⁷² Yine birçok ayette ibadetler için temizliğin şart olduğu vurgulanır: *“... Biz İbrahim ve İsmail'e: Tavaf edenler, ibadete kapananlar, rüku ve secde edenler için Evimi temiz tutun, diye emretmiştik.”*⁷³ İbadetleri yapabilmek için şer'an ve hükmen temizlik şarttır.⁷⁴

⁶⁹ Bkz: Maide, 5/6, 100; Enfal, 8/37; Tevbe, 9/108, Vakıa, 56/79; Müddessir, 74/4.

⁷⁰ Müddessir, 74/4. Bakuvi bu ayette temizlenmeden kastın nefsin kötülüklerden arınması, temiz ve yüce vasıflarla süslenmesi olduğunu söylemiştir. – Bakuvi, *Keşfü'l-Haqqayiq*, III/537.

⁷¹ Tevbe, 9/108.

⁷² Bakara, 2/222.

⁷³ Bakara, 2/125.

⁷⁴ Algül, Hüseyin; Bardakoğlu, Ali; Apaydın, H. Yunus ve diğerleri, *İlmihal I (İman ve İbadetler)*, TDV Yay., XVII. Baskı, Ankara, Mart 2010, s. 183-185; Kahraman, Abdullah, “Kutsal Dinlere

Başta namaz olmakla birçok ibadetin yerine getirilmesinden önceki şartlardan biri abdesttir. Farsça “ab” (su) ve “dest” (el) kelimelerinden oluşan abdest, “el suyu” manasına gelmektedir. Arapçada bu söz “güzellik ve temizlik” anlamındaki “vudu” kelimesiyle ifade olunur ki bu da Kur’an-ı Kerim’de geçmez. Abdest hükmi bir temizliktir.

Fıkıhta abdeste taharet-i suğra (küçük temizlik), abdesti gerektiren hallere ise hades-i asgar (küçük kirlilik) denilmiştir. Abdest, belirli uzuvları usulüne uygun yıkamak ve mesh etmekten ibaret bir ibadet şeklidir.⁷⁵ Abdest niyetle başlayan hususi fiillerdir. Medine döneminde hicretin 6. senesi farz kılınmıştır.⁷⁶ Kur’an-ı Kerim’de “*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi, başlarınızı mesh edip, topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın...*”⁷⁷ buyrulmuştur. Bu ayet abdestin farziyetine delil olan ayettir. Ayette abdestte yıkanması ve mesh edilmesi gereken uzuvlar sıralanmıştır⁷⁸. Kur’an’da sayılan abdest uzuvlarından yüz ve kolların yıkanması ve başın mesh edilmesi konusunda alimler arasında ittifak vardır. Fakat ayağın hükmü konusunda Ehl-i

Mahsus Bir Temizlik Şekli: Gusül Abdesti”, *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, N 6, (Sentyabr/Eylül), Bakı 2006, s. 33-34.

⁷⁵ Şener, Abdulkadir, “Abdest”, *DİA*, İstanbul 1988, I/68-70; Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İslam İlmihali*, Erkam Yayınları, İstanbul 1991, s. 138.

⁷⁶ Zuhayli, Vehbe, *el-Fıkhü'l İslamiyyu ve Edilletuhu*, Daru'l Fikr, Dimeşk 1985, I/208.

⁷⁷ Maide, 5/6.

⁷⁸ Hanefi mezhebine göre abdestin farzları dörttür:

1. Yüzü yıkamak
2. Kolları dirseklerle birlikte yıkamak
3. Başını mesh etmek
4. Ayakları topuklarla birlikte yıkamak

Şafii mezhebine göre bu dört farzla birlikte abdest alırken niyet etmek ve sırayı gözetmek (tertib) de farzdır. Hanbelilerde niyet, tertib ve ardı ardına yapmak (muvalat), Malikilerde ise yukarıdaki dört farza ek olarak niyet, muvalat ve ovmak (tedlik) farzlardandır. İmamiyye-Caferiyye’ye göre de abdestte niyet, tertip ve muvalat farzdır. Caferiler abdest ayetinin ifade şekline göre ayakların çıplak olarak mesh edilmesinin farz olduğu görüşündeler. – Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, Matbaai Ebüzziya, İstanbul 1936, II/1586; Şener, “a.md.”, I/68-70; Döndüren, *a.g.e.*, s. 138.

sünnet ve Şia arasında ihtilaf vardır. Farklı kıraatlerdeki okunuş şekline göre ayakların yıkanması veya mesh edilmesi tartışma konusu olmuştur.⁷⁹

Abdest alırken ayakların yıkanması veya mesh⁸⁰ edilmesi Maide 5/6'da geçen *ارجلكم* (ve ayaklarınızı) kelimesinin farklı okunmasından kaynaklanmıştır. Kıraat imamlarından İbn Amir (ö. 118/736), Asım'ın (ö. 127/745) Hafs rivayeti (ö. 180/796), Ebu Cafer el-Kari (ö. 130/748), Nafi (ö. 169/785), Kisai (ö. 189/805) ve Yakub el-Hadrami (ö. 205/821) *ercül* kelimesini *eydiyekum* kelimesine, yani yıkanması gereken uzuvlara atfederek *ercülekum* şeklinde fethalı okumuşlar. Bu şekildeki okuyuşta nasbın amili *fağsilu* (yıkayınız) emri oluyor ki böylece abdestte ayakların yıkanması farz oluyor.

İbn Kesir (ö. 120/730), Ebu Amr (ö. 154/771), Hamza b. Habib (ö. 156/773), Halef b. Hişam (ö. 229/844), Asım'ın (ö. 127/745) Ebu Bekr Şube (ö. 193/808) rivayetine göre *ercül* kelimesi kesreli okunmuştur. Bu şekilde okuyuşta *ercül* kelimesi *bi-ruusikum* lafzına matuftur. Bu şekilde okunduğunda ayetin anlamı “*Yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayın, başlarınızı ve topuklara kadar ayaklarınızı mesh edin.*” şeklinde oluyor.⁸¹

“*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi, başlarınızı mesh edip, topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp oldunuz ise, boy abdesti alın. Hasta, yahut yolculuk halinde bulunursanız, yahut biriniz tuvaletten gelirse, yahut da kadınlara dokunmuşsanız (cinsi birleşme yapmışsanız) ve bu hallerde su bulamamışsanız temiz toprakla teyemmüm edin de*

⁷⁹ Gürses, Serdar Murat, “Çıplak Ayağa Meshle İlgili Rivayetlerin Tahlili”, *Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi*, Aralık, 2018, s. 11.

⁸⁰ Mesh- abdest ve teyemmümde bazı organlar, mest, sargı vb. üzerine yapılan hükmi bir temizliktir. Sözlükte “bir şey üzerinde el gezdirmek, sıvazlamak” anlamında olan mesh kelimesi, fıkhıta ise abdestte elin ıslaklığıyla bir uzuv, mest veya sargı üzerinde, teyemmümde ise yüz ve kollar üzerinde toprakla yapılan hükmi bir temizliktir. Mesh Kur'an-ı Kerim'de bir ayette sözlük (Sad 38/33), iki ayette ise terim anlamında (Nisa, 4/43, Maide, 5/6) kullanılmıştır. Bkz: Erdoğan, Mehmet, “Mesh”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX/301.

⁸¹ Kurtubi, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh, *el-Cami' Li Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turki, Müessesetü er-Risale, Beyrut 2006, VII/342; Öztürk, Mustafa, *Tefsirde Ehl-i Sünnet Şia Polemikleri*, Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2015, s. 317-318; Gürses, “a.g.m.”, s. 27; Uğur, Mücteba, “Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkanması”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Nisan 1989, c. 3, sy. 2, s. 17.

yüzünüzü ve (dirseklere kadar) ellerinizi onunla mesh edin. Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez; fakat sizi tertemiz kılmak ve size (ihsan ettiği) nimetini tamamlamak ister; umulur ki şükredersiniz.”⁸²

Ehl-i sünnet alimlerinin çoğu nasb kıraatini esas aldıkları için abdestte ayakların yıkanması konusunda birleşmişler, Şiiler ise cer kıraatini esas aldıkları için abdestte ayakların mesh edilmesinin yeterli olacağı sonucuna varmışlar.⁸³

Zemahşeri (ö. 538/1144) *el-Keşşaf*'ta ayette geçen *وارجلكم* (ve ayaklarınızı) ifadesini bazı kıraat alimlerinin mansub okuduğunu, böylece ayakların yıkama hükmüne girdiğini belirtir. Mecrur okunması durumunda ise ayaklar mesh hükmüne girer. Ancak ayetin devamında *الي الكعبين* (topuk kemiklerine kadar) buyrulmuştur. Bununla da bu emrin mesh olmadığı anlaşılıyor. Zemahşeri'ye göre mesh hükmüne seriatta bir sınır getirilmemiştir.⁸⁴

İmam Kurtubi (ö. 671/1273) *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an* isimli tefsirinde Hz. Peygamber (s.a.v)'in uygulamasının yıkama olduğu görüşündedir. Bununla ilgili olarak o, Hz. Peygamberin abdest almış ve topuklarını yıkamadıkları anlaşılan bir topluluğu gördüğünde yüksek sesle: “Ateşten çekeceklerinden dolayı topukların vay haline.”⁸⁵ dediğini nakletmiştir. İmam Kurtubi'ye göre vacibi (farzı) terk edenden başkasına ateş ile azap edilmez.

Yine başka bir yerde bu rivayeti nakletmiştir: “Asım b. Küleyb, Ebu Abdurrahman es-Sülemi'den şöyle dediğini rivayet etmiştir: Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin (r.ahm) bana *وارجلكم* (ayaklarınızı da mesh edin anlamına gelecek şekilde “lam” harfini esreli) diye okudular. Bu sırada davacılar hakkında hüküm veren Hz. Ali (r.a) bunu işitti ve *وارجلكم* (ayaklarınızı da yıkayın anlamına gelecek şekilde “lam” harfini üstün olarak) şeklinde düzelterek okudu.

⁸² Maide, 5/6.

⁸³ Gürses, “a.g.m.”, s. 11.

⁸⁴ Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harizmi, *el-Keşşaf An Hakayiki Gavamidi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil Fi Vucuhi't-Te'vil*, Daru'l Ma'rife, Beyrut 2009, s. 280-281.

⁸⁵ Buhari, İlim 30, Vudu 27, 29; Müslim, Tahare 25-28, 30; Ebu Davud, Tahare, 46.

İmam Kurtubi (ö. 671/1273)'ye göre “mesh” lafzı müşterek bir lafızdır. Bu kelime Arapçada hem “mesh etmek”, hem de “yıkamak” anlamında kullanılır. Abdest alıp azalarını yıkayan birisi hakkında (قیحتمسح: Temessüh etti” denilir. Ayette başın mesh edilmesi emrinin ayaklardan önce yıkanan uzuvların arasında zikr edilmesi abdestteki sıranı beyan etmek içindir. Yine Araplarda fiil bir şeye ait olmakla birlikte bazen bir diğer şeyi de ona atfedebilmektedirler. Mesela:

فطيت تبينا ولم باردا

“Ben ona yem olarak saman ve soğuk su verdim” şeklinde söylerler. Aslında “Ben ona yem olarak saman verdim ve ona soğuk su içirdim” şeklinde olması gerekiyor.⁸⁶

Şii müfessir Tabersi (ö. 548/1154) ise *Mecmau'l-Beyan* isimli tefsirinde önce cumhurun görüşünün ayakları yıkamak olduğunu söylemiştir. Daha sonra İmamiyyenin görüşünün ayakları mesh etmek olduğunu söylemiş ve sahabe ve tabiinden bazılarının da mesh etme görüşünde olduklarını nakletmiştir. Mesh konusunda sahabelerden İbn Abbas (ö. 68/687-688) ve Enes b. Malik (ö. 93/711-712), tabiinden ise Ebu'l Aliye (ö. 90/709) ve Eş-Şa'bi'nin (ö. 104/722) görüşlerini nakletmiş ve ayakların mesh edilmesinin emredildiği görüşünü tercih etmiştir.⁸⁷

Yine Şii müfessir Tabatabai (ö. 1981) ise *el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'an* isimli tefsirinde “ve ayaklarınızı” ifadesinin orijinalinin لوجلكم - mecrur olduğu görüşündedir. Ayetin “ve erculekum” şeklinde okunması ise belagat kaidelerine zıttır. Çünkü ayetin evvelinde “yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayın” emri başka bir emrin -“başlarınızın bir kısmını mesh edin”- emrinin başlamasıyla bitmiştir.⁸⁸

⁸⁶ Kurtubi, *el-Cami'*, VII/342, 345, 349.

⁸⁷ Tabersi, Ebu Ali Eminüddin el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl, *Mecmau'l-Beyan fi Tefsiri'l Kur'an*, Daru'l-Ulum, Beyrut, 1427/2006, III/235.

⁸⁸ Tabatabai, Allame Muhammed Hüseyin, *el-Mizan Fi Tefsiri'l-Kur'an*, Menşurat Cemaati'l-Müderresin fi Havzati'l-İlmiyye, Kum tsz, V/222-227.

Tabatabai'nin bu görüşüne karşı Mücteba Uğur “Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkınması” isimli makalesinde Kur'an-ı Kerim'de bazı yerlerde kelimeler arasına fasılaların girdiğini, bunun ise Arapçanın zenginliği ve Kur'an'ın icazından kaynaklandığı görüşündedir. Mesela: “Bugün

Süleyman Ateş de ayette ayakların mesh edilmesinin emredildiği görüşündedir. Ateş'e göre "yıkayınız" fiilinden sonra iki uzuv –yüz ve eller- zikir edilmiştir. "Mesh ediniz" emrinden sonra da iki uzuv –baş ve ayaklar- zikir edilmiştir. "Yıkayınız" emrinden sonra bir tek uzuv –yüz, ve bir çift uzuv –eller gelmişse, "mesh edin" emrinden sonra da bir tek uzuv –baş ve bir çift uzuv –ayaklar gelmiştir. Ateş'e göre bu ahenk ve tenasüp aksi okuyuşta bozulur.⁸⁹

Bakuvi ise abdest ayetini tefsir ederken önce yüzün ve ellerin yıkanması kısmını açıklamış, ayette geçen ﻻﻱ kelimesinin Arapçada sonuna kadar anlamında olduğunu ve ellerde sınırı belirtmek için dirseklerle birlikte kullanıldığını söylemiştir. Ayette de bu kelime tam yıkama anlamındadır. Allah-u Teala yüzü yıkarken veya gusül alırken yıkamanın şeklini açıklamamıştır. Yıkama ise örfe uygun olmalıdır. Bakuvi abdestte başın ve ayakların mesh edilmesi gerektiği görüşündedir.⁹⁰

Bakuvi, Zemaşeri (ö. 538/1144)'nin *el-Keşşaf* ta ileri sürdüğü ayakların yıkanması ile ilgili görüşün şaşılacak bir görüş olduğu fikrindedir. Bakuvi'ye göre İslam'ın ilk dönemlerinde ayakları yıkamak farzdı, ancak Müslümanlara kolaylık olması için hicretin 8. senesinde ayakların mesh edilmesi emredildi. Bakuvi buna delil olarak İbn Abbas (ö. 68/687-688)'in "*Abdest iki yıkama ve iki mesh etmedir. İki yıkama bir yüz ve bir de eller, iki mesh etme ise bir baş ve bir de ayaklardır*" sözünü göstermiştir. Yine Enes b. Malik (ö. 93/711-712)'in "*Kur'an ayaklara meshi emretti, peygamberin uygulaması ise önceleri yıkamaktı.*" sözünü, İkrime'nin "*Abdestte ayakları yıkamak yoktur. Ayakların mesh edilmesi emr edilmiştir.*" sözünü ve Şa'bi

size temiz ve iyi şeyler helal kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği size helaldir, sizin yiyeceğiniz de onlara helaldir. Mümin kadınlardan iffetli olanlar ile daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz şartıyla, namuslu olmak, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helaldir. Kim (İslami hükümlere) inanmayı kabul etmezse onun ameli boşa gitmiştir. O, ahirette de ziyana uğrayanlardandır." – Maide, 5/5. Bu ayette "*el-muhsanatu*" kelimesi yanındaki "*hillun lehum*" kelimesine değil, daha önce gelen "*hillun lekum*" kelimesiyle ilgili olarak "*et-Tayyibatu*" kelimesine atfedilmiştir. Kısacası matuf ve matufun aleyh arasına fasıla girmiştir. Daha fazla bilgi için bkz: Uğur, "a.g.m.", s. 20; Yine Gürses "a.g.m.", s. 28-29'da; Kaya, Remzi "Kıraat Açısından Abdest Ayeti" isimli makalesinde benzer örnekler vermiştir. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5, c. 5, Bursa 1993, s. 257-258.

⁸⁹ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyatı, İstanbul 1997, s. 478.

⁹⁰ Bakuvi, *Kaşfü'l-Haqqayiq I/396*.

(ö. 104/722)'nin “*Ayaklar mesh edilir. Meshden başka bir şey yoktur.*” sözlerini naklederek kendi görüşünü kuvvetlendirmiştir.⁹¹

Yine ayette geçen “ka’beyn” kelimesi ile ilgili olarak buranın ayağın hangi tarafı olmasıyla ilgili alimlerin ihtilaf ettiklerini, ancak “ka’b” kelimesinin Türkçede aşık-topuk kemiği anlamına geldiğini, alimlerin bu konuda ihtilaf etmeleri sebebiyle de mesh edilmenin topukların üzerine kadar yapılması gerektiğini kaydetmiştir.⁹²

Sonuç olarak Allah Rasulü’nün bazen ayaklarını yıkayıp bazen de mesh ettiği bilinmektedir. Ehli sünnet alimleri ayaklarda abdestin farzının yıkamak olduğu görüşündeler. Çünkü ayette ellerin yıkanacağı belirtilirken üst sınırı da belirlenmiş, dirseklerle birlikte yıkanması emr edilmiştir. Baş mesh etme emrinde ise bir sınır çizilmemiştir. Yine ayaklar zikr edilirken bir sınır çizilmiş, topuklarla birlikte yıkanması emredilmiştir.⁹³ Bakuvi ise Hz. Peygamber’in uygulamasının abdestte ayakların meshedilmesi olduğu görüşündedir. O bu görüşünü Tabersi’nin kendi tefsirinde abdestte ayakların meshedilmesinin gerekliliği ile ilgili rivayetleri naklederek delillendirmiştir. Bakuvi bu konuda Şii-İmamiyye’nin görüşünü benimsemiştir ve Sünni ulemanın ayakların yıkanmasının gerekliliğini savunan görüşlerini eleştirmiştir. Ancak Maide 5/6 ayetindeki “*ercul*” kelimesini her kesimin kendi tercih ettikleri kıraate uygun okumaları ve hükmüne uygun hareket etmeleri doğru olacaktır.

2. Teyemmüm

Ayetin devamında gelen teyemmüm ise bazı istisnai durumlarda -su olmadıkta veya kullanılması mümkün olmadıkta, büyük veya küçük hükmi kirliliği (hades) gidermek için iki eli temiz toprağa veya bu cinsten sayılan bir maddeye sürerek önce yüzü, sonra kolları mesh etmekle yapılan hükmi bir temizlik çeşididir. Teyemmümde Hanefi ve Şafiilere göre kolların dirseklere kadar mesh edilmesi farzdır; çünkü teyemmüm abdest yerine geçtiği için abdestte kolların yıkandığı yere kadar mesh

⁹¹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq* I/396-397.

⁹² Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq* I/397.

⁹³ Kaya, “a.g.m.”, s. 262.

edilmesi gerekir. Maliki ve Hanbelilere göre ellerin bileklere kadar mesh edilmesi farz, dirseklere kadar mesh edilmesi ise sünnettir.⁹⁴

Müfessir Tabersi (ö. 548/1154) teyemmümün helal ve temiz toprak veya taş ile yapılabileceğini söylemiştir. Ayrıca toprağın katıksız (gübreyle bulaşmamış) olması da gerekir. Eğer teyemmüm cenabet guslü yerine yapılacaksa yüz ve bileklere kadar eller mesh edilir. Fakat kişi abdest yerine teyemmüm yapacaksa toprağa vurduğu elini başın tüy biten yerinden kaşlarının üzerine kadar alına sürer. Ellerini ise bileklerden parmaklarının uçlarına kadar mesh eder.⁹⁵

Bakuvi teyemmümü açıklarken teyemmümün temiz toprakla yapıldığını, eğer toprakta necaset olursa o teyemmümün geçersiz olacağını belirtmiştir. O, ayette teyemmüm yapılırken temiz toprağa vurulmuş elin, başın tüy biten kısmından aşağı yüzün tamamını mesh etmesi emredildiği halde, Şii müftülerin bunu caiz görmeyip meshin başta tüy biten yerden kaşların üzerine kadar yapılması gerektiğine fetva verdiklerini kaydetmiştir. Ancak ayette yüzün tamamının mesh edilmesi açık şekilde beyan edilmiştir. Daha sonra sol eli sağ elin arkasından parmak uçlarına doğru sürer. Bakuvi burada sol elin mesh edilip edilmeyeceğini açıklamamıştır.⁹⁶

Sonuç olarak Bakuvi teyemmümde Şia'nın görüşünü Kur'an'a uygun bulmamıştır. Bakuvi abdest konusunda Şia'nın görüşünü kabul edip desteklese de teyemmüm konusunda ehl-i sünnetin görüşünü kabul etmiştir. Gusül abdesti ile ilgili açıklama yapmayan Bakuvi Maide 5/6 ayetini tefsir ederken yıkanmanın örfeye uygun yapılması gerektiğini söylemiş ve başka bir açıklama yapmamıştır.

3. Namaz

Namaz İslam'ın beş temel şartından biridir. Hz. Peygamber "*Dinin başı İslam (Allah'a teslim olmak), direği ise namazdır*"⁹⁷ buyurmuştur. Farsça'da "tazim için eğilmek, kulluk, ibadet" anlamına gelen "nemaz" kelimesinden Türkçeye geçen

⁹⁴ Yazır, *Hak Dini*, II/1588-1590; Boynukalın, Mehmet, "Teyemmüm", *DİA*, İstanbul 2012, XXXXI/50-52.

⁹⁵ Tabersi, *Mecmau'l-Beyan*, III/79.

⁹⁶ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/322.

⁹⁷ Tirmizi, İman, 8 (2619).

namaz kelimesinin Arapça karşılığı “salat”dır. Terim olarak namaz “tekbirle başlayıp selamla son bulan, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedeni bir ibadet”i ifade eder.⁹⁸

Namaz ilahi dinlerin ortak hükümlerinden biri olup, İslam dininden önceki bütün semavi dinlerde de emr olunmuştur.⁹⁹ Bi’setin ilk günlerinde inen ayetlerde:

“1. *Ey örtünüp bürünen (Rasulüm)!*

2, 3, 4. *Birazı hariç, geceleri kalk namaz kıl. (Gecenin) yarısını (kıl). Yahut bunu biraz azalt, ya da çoğalt ve Kur’an’ı tane tane oku.*

*Doğrusu biz sana (taşınması) ağır bir söz vahy edeceğiz.*¹⁰⁰ ifadeleriyle ilk olarak Hz. Peygamber’e gece namazı emr olunmuştur.¹⁰¹ Bazı kaynaklarda namazın İslam’ın ilk yıllarında sabah ve akşamleyin iki rekat olarak kılındığı, Mirac gecesi ise beş vakit olarak farz olduğu belirtilmiştir.¹⁰²

Namazla ilgili bu kısa girişten sonra namaz konusunun alt başlıklarını oluşturacağımız bazı konulara geçeceğiz.

a. Kible

Kible, sözlükte “yön, yönelinen cihet veya şey” anlamına gelmektedir. Terim olarak ise Müslümanların namazda yönelmeleri gereken istikameti, Kabe’yi ifade eder. Kibleye yönelmek namazdan başka ezan, kamet, cenazenin defni ve hayvan kesimi gibi durumlarda da söz konusudur.¹⁰³ Hz. Peygamber Medine’ye hicretten önce Mekke’de namaz kılarken Kabe’yi önüne alır, Rükni-Şami ve Rükni-Yemani arasında durarak Kabe’ye ve Kudüs’e doğru namaz kılardı. Medine’ye hicretten sonra ise böyle yapamadı. Rasulüllah Mescid-i Aksa’ya doğru namaz kılsa da gönlü

⁹⁸ Yaşaroğlu, M. Kamil, “Namaz”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/350.

⁹⁹ Bkz: Bakara, 2/83; Yunus, 10/87; Hud, 11/87; İbrahim, 14/37, 40; Meryem, 19/30-31, 54-55; Taha, 20/14; Enbiya, 21/72-73; Lokman, 31/17. Dönmez, İbrahim Kafi, (İlmi Müşavir ve Redaktör), *İslam’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No 136, İstanbul 1997, III/427.

¹⁰⁰ Müzzemmil, 73/1-5.

¹⁰¹ Yigit, Metin, “Bir İbadet Biçimi Olarak Namazın Tarihçesi”, *Diyanet İlmî Dergisi*, c. 47, sy. 1, Ocak-Şubat-Mart 2011, s. 25-27.

¹⁰² Algül ve diğerleri; *a.g.e.* s. 219.

¹⁰³ Güç, Ahmet, “Kible”, *DİA*, Ankara 2002, XXV/364.

hep Kabe'ye doğru namaz kılmayı arzuluyordu. Bu durum hicretten on altı veya on yedi ay sonrasına –kıblenin Kabe'ye çevrilmesine kadar devam etmiştir.¹⁰⁴ Kabe Hz. İbrahim'den beri kible olmuştur.

Rivayetlere göre Hz. Peygamber Beni Seleme Mescidi'nde öğle namazı kıldığı sırada kible değişmiş ve bunun için bura Mescidü'l-Kibleteyn diye anılmıştır. Kabe'ye doğru tam olarak kılınan ilk namaz ise ikinci namazı olmuştur.¹⁰⁵

“(Ey Muhammed!) *Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu* (yücelerden haber beklediğini) *görüyoruz. İşte şimdi seni memnun olacağın bir kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir.* (Ey Müslümanlar!) *Siz de nerede olursanız olun, (namazda) yüzlerinizi o tarafa çevirin. Şüphe yok ki, ehl-i kitap, onun Rablerinden gelen gerçek olduğunu çok iyi bilirler. Allah onların yapmakta olduklarından habersiz değildir.*¹⁰⁶

İster farz namazlar olsun isterse de nafil namazları kılarken kibleye yönelmek (İstikbal-i Kible) farzdır. Mescid-i Haram'da namaz kılan kişinin bizzat Kabe'ye yönelmesi gerekirken, Kabe'den uzakta namaz kılan kişinin ise Kabe'nin bulunduğu noktadan 45 derece sağa ve sola sapmayla da olsa namazı geçerli sayılmıştır.¹⁰⁷

Bakuvi Bakara suresinin 142-144. ayetlerini tefsir ederken kible konusunu açıklamıştır. O, Medine'ye hicretten sonra Hz. Peygamberin Beytü'l-Makdis'e karşı namaz kılmasını Yahudilerin alay konusu yaptıklarını anlatarak aslında kıblenin neresi olmasının hikmetini yalnızca Allah'ın bildiğini söylemiştir. Bakuvi'ye göre Kabe'nin ve Beytü'l-Makdis'in hiçbir kutsiyeti yoktur, onlar da birer taş ve topraktırlar. Asıl olan Allah'ın emridir. Allah'ın kibleyi değişme sebebi olarak da peygambere tabi olanlarla mürtet olanları ayırt etme isteği olduğunu belirtir.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Amüli, el-Bağdadi, *Camii'l-Beyan an Te'vili Ayi'l Kur'an*, Müessesetür-Risale, Beyrut 1994, I/419-420.

¹⁰⁵ Özel, Ahmet, “Kible”, *DİA*, Ankara 2002, XXV/366.

¹⁰⁶ Bakara, 2/144.

¹⁰⁷ Algül ve diğerleri; *a.g.e.* s. 231-232.

¹⁰⁸ Bakuvi, *Kaşfü'l-Haqqayiq*, I/90-91.

Bakuvi kiblenin Kabe'ye yönelmesi emrinin hicretten sonra Recep ayının 15'i, pazartesi, ikinci namazı zamanında geldiği görüşündedir. Bakuvi de Mekke'de Mescid-i Haram'da olanların namaz kılarken bizzat Kabe'ye yönelmeleri gerektiğini, diğer insanların ise Mescid-i Haram'a yönelmelerinin yeterli olduğunu söylemiştir. Bakuvi bu ayetlerin tefsirinde hem de kiblenin tayininde astronomi ve coğrafya ilimlerinin lüzumundan bahsetmiştir. Müslümanların bütün ilim dallarında olduğu gibi astronomi ve coğrafya ilimlerinde de geri kalmasını üzüntüyle bildirmiştir.¹⁰⁹

b. Namaz Vakitleri

İbadetleri yerine getirmek için vakit şartlardan sayılır. Kur'an-ı Kerim'de namaz ibadetinin de müminler üzerine belirli vakitlerde farz kılındığı belirtilmiştir.¹¹⁰ Burada namaz vakitleri ile ilgili bazı ayetleri Bakuvi'nin nasıl yorumladığına değineceğiz. Bunu yaparken de bazı müfessirlerin konu ile ilgili görüşlerini nakledeceğiz. İlk değineceğimiz ayet Bakara suresinin 238. ayetidir:

“Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın!”

Taberi (ö. 310/923) *“Namazlara ve orta namaza devam edin...”*¹¹¹ ayetini tefsir ederken ayette zikredilen orta namazından kastedilenin ne olduğuyla ilgili farklı görüşler nakletmiştir:

Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Hz. Aişe, Ebu Hüreyre, Abdullah b. Mesud, Semüre b. Cündeb, Hasan-ı Basri ve birçok sahabe ve tabiin “orta namaz”dan kastedilenin ikinci namazı olduğu görüşündeler. Bununla ilgili Abdullah b. Mesud ve Semüre b. Cündeb Rasulullah (s.a.v.)in *“Orta namaz ikinci namazıdır”* buyurduğunu rivayet etmişler.

Abdullah b. Ömer ve Zeyd b. Sabit'ten nakledilen başka bir görüşte ise “orta namaz” öğle namazıdır. Sahabelerin sıcaktan dolayı kılmakta en çok zorlandıkları

¹⁰⁹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/91.

¹¹⁰ Nisa, 4/103.

¹¹¹ Bakara, 2/238.

namaz öğle namazı olduğu için bu ayet nazil olarak öğle namazına dikkat etmeleri emredilmiştir.

Abdullah b. Ömer, Rebi b. Heysem ve Said b. el-Müseyyib’den gelen başka bir rivayette ise ayette zikredilen “orta namaz” beş vakit namaz içinde herhangi bir vakittir. İnsanların diğer namazları bırakıp yalnızca o namazda titizlik göstermemeleri için zamanı bildirilmemiştir.

Taberi (ö. 310/923) bu görüşlerle birlikte farklı birçok görüş de zikrettikten sonra “orta namaz”dan kastedilenin, hakkında Rasulullah’tan çokça rivayetin bulunduğu ikinci namazı olduğu görüşünü benimsemiştir.¹¹²

Zemahşeri (ö. 538/1144), ayette namazlarla birlikte “orta namazı”nın ayrıca zikir edilmesinin sebebini Arapların en faziletli olan için “en orta” demelerini delil getirmiştir. Buradaki “orta namazı”nın da ikinci namazı olduğu görüşündedir.¹¹³

Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) ise “orta namaz”dan kastedilenin her kimse için kılınması zor ve geçmesi muhtemel olan namaz olduğu görüşündedir. O kişi için namazların en faziletlisi de odur. Elmalılı bu görüşünü desteklemek için her namaz hakkında rivayetlerin bulunduğunu delil göstermiştir.¹¹⁴

“*Gündüzün güneş dönüp gecenin karanlığı bastırınca kadar (belli vakitlerde) namaz kıl; bir de sabah namazını (kıl). Çünkü sabah namazı şahitlidir.*”¹¹⁵ ayetinin ve İmam Malik (ö.179/795) ve İmam Şafii (ö.204/819)’in de sözlerinin delil getirildiği başka bir görüşte ise “orta namazı”ndan kastedilenin sabah namazı olduğu fikri vurgulanmıştır.¹¹⁶

Bakuvî de Bakara suresi 238. ayette geçen “orta namazı”ndan kast edilenin ikinci namazı olduğu görüşündedir. Bundan önceki ayetlerde iddet ve mehri konularına değinildiği halde hemen arkasından namaza geçilmiştir. Önceki ayetlerin

¹¹² Taberi, *Camiu'l-Beyan*, II/91-92.

¹¹³ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, s. 139.

¹¹⁴ Yazır; *Hak Din*, I/813.

¹¹⁵ İsra, 17/78.

¹¹⁶ Demirci, Muhsin, *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar*, MÜİFVY N390, I Baskı, İstanbul 2017, I/165-167.

sonunda “...Aranızda iyilik ve ihsanı unutmayın...” emrinin arkasından namaz emri gelmiştir ki Bakuvi bunun hikmetini amellerin en üstününün namaz olması ile açıklıyor. Bakuvi namazın ahiret sevabıyla birlikte dünyada da dinin ve ümmetin gelişmesine sebep olduğunu söylüyor.¹¹⁷ Ancak böyle bir üstün ibadetin Müslümanlar arasında terk edilmesi de onu derinden yaralıyor:

“Ey Peygamber! Medine toprağından başını kaldırıp şu ümmetini seyret! Allah’ın sana emrettiği şu ibadet Müslümanlar arasında nasıl da terk edilmiştir. Artık namaz kılanla alay bile ediyorlar. Ey Peygamber! Namaz öyle bir ibadettir ki onu yapmaktan senin mübarek ayakların şişerdi. Maalesef ümmetin böyle bir ibadeti terk edip onun için öyle yorumlar getirmişler ki asla senin aklına gelmezdi.”¹¹⁸

Namaz vakitleri ile ilgili ayetlerden bir diğeri İsrâ suresi 78-79. ayetlerdir:

“78. Gündüzün güneş dönüp gecenin karanlığı bastırınca kadar (belli vakitlerde) namaz kıl; bir de sabah namazını (kıl). Çünkü sabah namazı şahitlidir.

79. Gecenin bir kısmında uyanarak, sana mahsus bir nafîle olmak üzere namaz kıl. (Böylece) Rabbinin, seni, övgüye değer bir makama göndereceğini umabilirsin.”

Razi (ö. 606/1210) bu ayetleri tefsir ederken ayette geçen “*düluku’ş-şems*” kelimesiyle ilgili iki görüş nakl etmiştir:

Birinci görüşe göre bu “*güneşin batması*” anlamındadır. Hz. Ali, Abdullah b. Mes’ud, İbn Abbas, Ferra ve İbn Kuteybe bu görüştedir.

¹¹⁷ Bakuvi bu ayeti tefsir ederken Büyük Britanya’nın ilk şeyhülislamı olan William Henry Quilliam’ın *el-Akidetü’l İslamiyye Zikru Şehadeti’l Ulema ve Avrupa* isimli kitabından da bahsetmiştir. Bu Bakuvi’nin mutedil olmasıyla birlikte entelektüel bilgiye de sahip olduğunu gösterir. Bakuvi bu kitapta Hıristiyan ulehasının namazla ilgili övgü dolu sözlerinin olduğundan bahsediyor. 1856 yılında Liverpool şehrinde dünyaya gelen Quilliam Hıristiyanken Müslümanlığı kabul etmiş ve Abdullah adını almıştır. Quilliam Abdullah II Abdülhamit (ö. 1918) tarafından 1893 yılında İngiltere’ye şeyhülislam olarak atanmıştır. 1889’da Liverpool İslam Enstitüsünü ve camiini kurmuştur. Hem başarılı bir avukat hem de karizmatik bir vaiz olan Quilliam Abdullah çok sayıda kişinin de İslamiyeti kabul etmesine vesile olmuştur. Osmanlı Devleti tarafından ona ve ailesine 4. Dereceden Osmanlı Nişanı verilmiştir. (Şeker, Mehmet; *Derin Tarih Dergisi*, Mayıs 2012, sy. 2, s. 22-24.). - Bakuvi, *Kaşfü’l-Haqqayiq*, I/158-159.

¹¹⁸ Bakuvi, *Kaşfü’l-Haqqayiq*, I/386-387.

İkinci görüşe göre ise bu “güneşin göğün tam ortasından batıya doğru kayması” anlamındadır. Cabir (r.a.): Hz. Peygamber ile ashabı bende yemek yediler. Sonra da tam güneşin zeval vakti çıktılar. Hz. Peygamber: “İşte bu, güneşin dülük ettiği zamandır” buyurduğunu nakletmiştir. Dilciler de “dülük” kelimesinin “zeval” manasında olduğunu delil getirerek buradaki “dülük”ün güneşin göğün ortasından meyletmesinin kastedildiğini söylemişler. Razi de “dülük”ün güneşin zeval vaktinde olduğu görüşünü benimsemiştir.

Yine ayette geçen “*Ĝasaki’l-leyl*” kelimesini İbn Abbas (r.a.) “gecenin karanlığının başlaması” olarak açıklamıştır.

Ayette geçen “*Ve Kur’an’el-Fecr*” –Sabah Kur’an’ı ifadesinden sabah namazı kastedildiği görüşünde alimler ittifak etmişler. Fecr sabah vaktinin ilk başlangıcıdır. Ayetteki “Sabah Kur’anı”ndan kasıt da sabah namazında Kur’an-ı Kerim’i daha fazla okumaya teşvik içindir.

Ayette sabah namazının kıraati “*meşhud*” (şahitli) olarak gösterilmiştir. Alimler bu namazın şahitli olarak nitelenmesinin sebebini sabah namazı ilk vaktinde kılındığında gece ve gündüz meleklerinin cemaate eşlik ettiğini belirtmişler. Razi sabah namazını alacakaranlıkta kılanın bu müjdeye nail olduğu görüşündedir. Ortalık aydınlandıktan sonra ise yalnız gündüz melekleri kalır. Sabah namazı şahitli olduğu söylenirken de bu namazı cemaatle kılmak teşvik edilmiştir.¹¹⁹

Kısacası ayette zeval vakti, akşamın ilk vakti ve sabah vakti belirtilmiş, işari olarak ta beş vakit namaz emr edilmiştir. Yani farz olan 5 vakit namazın tamamının bu ayetin kapsamına girdiğini söyleye bildiğimiz gibi farz olan bu 5 namazın hem beş ayrı vakitte hem de cem edilerek üç vakitte kılınabileceğini söylemek de mümkündür.¹²⁰ Ayetin devamında ise gece namazı (teheccüd) emri gelmiştir. Teheccüd namazı Hz. Peygambere vacip olmuştur, yani beş vakit namaza ilave olan farz bir namazdır.

¹¹⁹ Razi, Ebu Abdillâh (Ebü’l Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistani, *Tefsir-i Kebir Mefatihü’l Gayb*, Darul Fikr, Lübnan 1981, XXI/25-29, 32.

¹²⁰ Aydın, Şükrü, “Kur’an Ayetleri Bağlamında Namaz Vakitleri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2018, c. 18, sy. 2, s. 196.

Ayetteki “*Makam-ı Mahmud*” müfessirlerin ittifakına göre Hz. Peygamber (s.a.v.)’in kıyamette şefaatte bulunacağı yüce makam¹²¹ veya kıyamet günü Allah-u Teala’nın Hz. Peygamberi hamd etmeye değer bir yere ulaştırmasıdır.¹²²

Bakuvi de İsrâ suresi 78-79. ayetlerde beş vakit namazın zikir olunduğu görüşündedir. O, ayette geçen “*Güneşin batmaya meyil etmesinden gecenin karanlığına kadar namaz kıl...*” ifadesinin öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını ihtiva ettiğini, sabah namazının ise diğer namazlardan üstün olduğu için ayrıca zikir olunduğunu söylemiştir. Bununla birlikte sabah namazının cemaatle kılınmasının gerektiğini de söylemiştir. Bakuvi de teheccüd namazının Hz. Peygambere vacip, Onun ümmetine ise müstehap olduğu görüşündedir. Ayetin devamında geçen “*Makam-ı Mahmut*”tan kasıt ise mahşerde ulaşılabilecek beğenilen bir makam değil, Hz. Peygamberin sıkıntı gördüğü Mekke’den ferahlık bulduğu Medine’ye hicret etmesidir. Çünkü surenin devamında gelen ayetler müfessirin bu sonuca varmasına sebep olmuştur.¹²³

İsrâ suresinin devamında namazın kılınma şekli ile ilgili gelen 110. ayette “... (Ey Peygamber!) *namazda yüksek sesle okuma; onda sesini fazla da kısma; ikisinin arası bir yol tut.*”¹²⁴ buyrulmaktadır. Müfessir ayeti tefsir ederken ayetin peygambere hitapla bütün müminleri de kapsadığını, namaz kılarken sesi ne yükseltip ne de kısmayıp orta yolu tutmak gerektiğini söylemiş ve şöyle demiştir:

“*Bu hüküm beş vakit namaz için geçerlidir. Beş vakit namazın hepsi bu şekilde kılınmalıdır. Ayetin hükmü bu şekildedir. Ancak İslam ümmetinden hiçbir topluluk bu açık hükme uymuyor. Hepsi Kur’an-ı terk edip bazı uydurma hadisleri kabul edip kendisine bir yol çizmiştir. Bir gurup gündüz namazlarını (öğle ve ikindi) sessiz, gece namazları (akşam ve yatsı) ve sabah namazını sesli kılıyor. Başka bir gurup sabah namazını sesli, öğle ve ikindi namazlarını sessiz, akşam ve yatsının ilk iki rekatını sesli sonraki rekatlarını sessiz kılıyor. Bana insafla söyleyin ki hangisi Kur’an’a*

¹²¹ Razi, *Tefsir-i Kebir*, XXI/32.

¹²² Zemahşeri, *el-Keşşaf*, s. 606.

¹²³ Bakuvi, *Kaşfü'l-Haqqayiq*, II/349-351.

¹²⁴ İsrâ, 17/110.

uygundur? Hepsi uydurma hadislere dayanıyor ve Kur'an'a zıttır. Sonuncu iddiaya uygun hiçbir zayıf hadis bile yoktur. Bizim her halükarda Allah'ın kitabına uymamız gerekir. Eğer o hüküm Kur'an'da yoksa Hz. Peygamberin sünnetinde olan şeyleri kabul edip ona uymalıyız.¹²⁵

Namaz vakitlerinden bahseden ayetlerden bir diğeri de Hud suresi 114. ayettir.

“Gündüzün iki ucunda, gecenin de ilk saatlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri (günahları) giderir. Bu, öğüt almak isteyenlere bir hatırlatmadır.”

Ayeti kerimede *“Gündüzün iki ucunda ve gecenin ilk saatlerinde namaz kıl...”* emrediliyor. Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) bu ayeti *“gündüzün değişim saatlerinin ikisinde ve gecenin saçaklarında, gündüze yakın saatlerinde”* olarak tefsir etmiştir. Ayette geçen “zülef”, “zülfe” kelimesinin çoğuludur. Arapçada ise çoğul en az üç sayıdan ibaret olur. Bu ayetteki ifadeye göre ikisi gündüzün taraflarında, üçü de gecenin eteklerinde olmakla 5 vakit namaz emr edilmiştir. Ayetteki *“tarafeyi'nehar”*dan kasıt öğle ve ikinci namazları, *“zülefen mine'l-leyl”*den kasıt ise akşam, yatsı ve sabah namazlarıdır.¹²⁶

Bakuvi Hud suresi 114. ayetinde de beş vakit namazın emredildiği görüşündedir. Ayetteki *“Gündüzün iki tarafı...”*ndan kastedilen öğleden önce ve sonra kılınan namazlardır (Araplar öğleden önceki zamana “ğada”, sonrakine ise “ışa” diyorlar. “Ğada” sabah namazıdır, sonra öğle, ikindi ve akşam namazları gelir). *“...ve gecenin başlangıcından biraz geçene kadar namaz kıl”* emriyle de yatsı namazı kastedilmiştir. Bakuvi bu ayeti tefsir ederken *“çünkü iyilikler kötülükleri giderir.”* kısmında iyiliğin, yani 5 vakit güzel kılınan namazın insanın küçük günahlarına kefarete olduğu, büyük günahların ise yalnız tevbe ile temizlendiğini açıklamıştır.¹²⁷

Sonuç olarak namaz vakitleri ile ilgili ayetlerin tefsirinde Bakuvi namazların Müslümanlara 5 vakit olarak emr edildiği görüşünü benimsemiş ve her namazın

¹²⁵ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/363-364.

¹²⁶ Yazır, *Hak Dini*, V/18-19.

¹²⁷ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/105-106.

kendi vakti içinde kılınması gerektiğini söylemiştir. O, namazın Müslümanlar için en önemli ibadet olduğunu söyleyerek Müslümanların onun üzerinde titizlikle durmalarını öğütlemiştir. Yine namaz vakitleri ile ilgili ayetleri tefsir ederken İran’da gördüğü halleri de kaleme alarak şöyle söylemiştir:

“Bazı imamlar cemaat namazının asıl amacından gafil olup öğle veya akşam vakti olunca camiye gelip öğle ve ikinci veya akşam ve yatsı namazları gibi farklı zamanlarda kılınması emredilen namazları tembellikleri nedeniyle yarım saatlik bir zaman içerisinde kaldırıp cemaati gönderiyorlar. Kendileri de dinlenmelerine bakıyorlar. Bazı imamlar da kahvehanelerde tavla oynarken uzaktan ezanı duyunca koşup camiye gidiyor, cemaati beklemeden namazı hızlıca kılıp işlerinin başına dönüyorlar.

Bizim bu zamanımızda milletimize nur saçan Bahçesaraylı İsmail Bey Gaspıralı Tercüman isimli eşsiz gazetesinde bir yazı yazmıştı. Yazısında imamlardan bahsedip diyordu ki, bizim imamlar namazı öyle hızlı kaldırıyorlar ki onların hızından camilerde toz yükseliyor.”¹²⁸

Bakuvi namazla ilgili ayetleri tefsir ederken mutlaka namazın sosyal yönüne de dikkat çekmiştir. Namazın uhrevi sevaba vesile olmasının yanında insanların manen kamilleşmesine, ahlakının düzelmesine, toplum içinde birlik ve beraberliğin yaranmasına sebep olacağını söylemiştir. Bu nedenle Müslümanların namaza sınıksız sarılmalarını öğütlemiştir.

c. Cuma Namazı

“Toplamak, bir araya getirmek” anlamındaki cem’ kökünden bir isim olan cum’a, Müslümanların haftalık toplu ibadetleri yaptığı gün ve o gün yaptıkları ibadeti ifade eder. Cuma lafzı Cuma suresinde sadece bir ayette yer alır. Cuma namazı, kılmakla mükellef olan erkekler için farz-ı ayn hükmündedir.¹²⁹ Bu güne Cuma adını veren kişinin Kureyş’ten Ka’b b. Lüeyy olduğunu söyleyenler olmuştur.

¹²⁸ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/369.

¹²⁹ Şahin, Osman, “Cuma Namazı Mükellefiyeti”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2015, sy. 25, s. 419, 422.

Cumanın bu adla anılmasının sebeplerinden biri de o günde Müslümanların toplanmasıdır.¹³⁰

Cuma namazının ne zaman farz kılındığı ile ilgili ittifak edilen bir görüş yoktur. Bir görüşe göre Mekke’de farz kılınmıştır ancak müşriklerin engellemesi yüzünden hicretten sonra kılınmıştır. Diğer görüşe göre ise Hz. Peygamber hicret esnasında Kuba’da konakladığı yerden Medine’ye doğru giderken Salim b. Avf Oğullarına ait Ranuna Vadisinde farz kılınmıştır. Hz. Peygamber burada ilk hutbesini yapmış ve ilk Cuma namazını kıldırılmıştır.

Cumanın farz olduğunu bildiren ayet de Medine’de nazil olmuştur.¹³¹

*Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağırıldığı (ezan okunduğu) zaman, hemen Allah’ı anmaya koşun ve alış verişi bırakın. Eğer bilmiş olsanız, elbette bu, sizin için daha hayırlıdır.*¹³²

Cuma ayetinde geçen “... Allah’ı anmaya koşun ve alış verişi bırakın...” emrinden murad edilen zeval vaktinden sonra okunan ilk ezandır. Bu emirle birlikte işleri bırakıp (alım satım işiyle birlikte kişinin eşiyle olan mübah ilişkisi de bu kapsamdadır) Allah’ın zikrine koşmak gerekir.¹³³

Baküvi Cuma suresinde Cuma namazının kesin farz olmasının delili bulunmasına rağmen bazı alimlerin uydurma delillerle onu hükümsüz saydıklarını belirtmiştir. Hükmü açıkça ortada olan ayeti yanlış yorumlayarak ona şartlar getirmiş, Cuma namazının farz olmadığını iddia etmişlerdir.¹³⁴

¹³⁰ Karaman, Hayreddin, “Cum’a”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII/85.

¹³¹ Ayetin iniş sebebiyle ilgili olarak şu rivayet zikredilmektedir: Medine’de kıtlık olduğu bir dönemde Şam’dan bir kervan gelmişti. Bu sırada Hz. Peygamber minberde hutbe okuyordu. Kervanın geldiğini duyan cemaat hutbeni bırakıp kervanın yanına koştular. Camide ise sadece on iki kişi kalmıştı. Bunun üzerine Cum’a suresi 9. ayeti indi ve Cuma namazı farz kılındı. - Yavuz, Yunus Vehbi, *Başlangıcından Günümüze Cuma Namazı*, İlim ve Kültür Yayınları, I. Baskı, Bursa 1986, s. 16, 20-22.

¹³² Cum’a, 62/9.

¹³³ Yazır, *Hak Dini*, VIII/38;42.

¹³⁴ Baküvi, *Kəşfü’l-Həqayiq*, III/638.

“Allah-u Teala Kur’an-ı Şerif”te Cuma namazı ile ilgili açıkça hüküm ortaya koymuştur. İslam ümmetinin bir kısmı onu kılmayı terk edip, kılınmasını da haram sayıyorlar. Kılanlar da doğru dürüst hükümlerini uygulamıyorlar. Ey peygamber! İslam ümmeti arasında senin getirdiğin hükümlerden bir iz kalmamış!...¹³⁵

Bakuvi Cuma suresi 9. ayeti tefsir ederken *“Allah’ı anın!”* emrinin hutbe ve namaz olduğunu, Cuma saatinde ezan verildikten sonra alış-verişi terk edip hutbe ve namaza gitmenin gerektiğini, cuma saatinde alış veriş yapmanın haram olduğunu söylemiştir.

Bakuvi bu ayeti tefsir ederken cumanın tarihçesine de değinmiştir. Cuma gününe cahiliye Araplarının “arube” dediklerini ve bu güne Cuma diyen ilk kişinin Hz. Peygamberin ecdatlarından biri olan Kab b. Lüeyy olduğunu kaydetmiştir. Daha sonra Hz. Peygamberin hicret esnasında Kuba’da yaptıklarını kaydetmiş, Ben-i Salim yurdunda cumanın farz kılınarak Hz. Peygamberin de onu kıldırıldığını anlatmıştır. Yine Cuma namazında iki ezan okuma geleneğinin Hz. Osman döneminde başladığı, buna ise sahabelerin itiraz etmemeleri, bu işin caiz olduğunu ispat ettiğini söylemiştir. Bakuvi burada Hz. Osman’ın halife olduktan sonraki ilk Cuma namazı kıldırıldığı sırada izdiham yüzünden yalnız Allah’ü Teala’ya hamd-ü sena edebildiğini, sonra minberden inerek namazı kıldırıldığını delil getirerek cumada hutbenin kısa olmasının da geçerli olduğu kanaatindedir.¹³⁶

Sonuç olarak Bakuvi Cuma namazının Müslümanlar üzerine kayıtsız şartsız farz kılındığı görüşündedir. İnsanların Kur’an-ı Kerim’deki Cuma namazı ile ilgili açık hükmü bırakıp kendilerinden farklı şartlar getirmesi Bakuvi’yi şaşırtmıştır.

d. Korku Namazı

Korku namazı anlamına gelen “salatü’l-havf” bazı özel durumlar karşısında (düşman, eşkıya, hayvan saldırısı, yangın, sel tehlikesi gibi) farz namazların tek bir imama uyularak nöbetleşe kılınmasını ifade eder.

¹³⁵ Bakuvi, *Kəşfü’l-Həqayiq*, II/321.

¹³⁶ Bakuvi, *Kəşfü’l-Həqayiq*, III/640-641.

İslam dininde namazı vaktinde eda etmek şart olduğu için bazı özel durumlar için kolaylıklar getirilmiş¹³⁷ namazın hiçbir durumda terk edilmesine müsaade edilmemiştir. Korku namazının hükmü Zi-Enmar savaşı sırasında nazil olmuştur.¹³⁸

Korku namazı Kur'an-ı Kerim'de Bakara suresi 239. ayette ve Nisa suresi 102. ayette açıklanmıştır:

*Eğer (herhangi bir şeyden) korkarsanız (namazlarınızı) yürüyerek yahut binmiş olarak (kılın). Güvene kavuştuğunuz zaman, siz bilmezken Allahın size öğrettiği şekilde O'nu anın (namaz kılın).*¹³⁹

*Sen de içlerinde bulunup onlara namaz kıldırдыңın zaman, onlardan bir kısmı seninle beraber namaza dursunlar, silahlarını (yanlarına) alsınlar, böylece (namazı kılıp) secde ettiklerinde (diğerleri) arkanızda olsunlar. Sonra henüz namazını kılmamış olan (bu) diğer grup gelip seninle beraber namazlarını kılsınlar ve onlar da ihtiyat tedbirlerini ve silahlarını alsınlar. O kafirler arzu ederler ki siz silahlarınızdan ve eşyanızdan gafil olsanız da üstünüze birden baskın yapsalar. Eğer size yağmurdan bir eziyet olur yahut hasta bulunursanız silahlarınızı bırakmanızda size günah yoktur. Yine de tedbirinizi alın. Şüphesiz Allah, kafirler için alçaltıcı bir azap hazırlamıştır.*¹⁴⁰

Bakuvi korku namazını Nisa suresi 102. ayetini tefsir ederken açıklamıştır. Bu namazı kılarken ordunun iki gurup olduğu ve namazın iki rekat olarak kılındığını söylemiştir. Ordunun ilk gurubu imama uyararak namazın ilk rekatını kılar, imam ikinci rekat için ayağa kalktığı zaman ilk gurup namazlarının ikinci rekatlarını hızlıca kılar ve ikinci gurubun yerine geçer. Bu sefer ikinci gurup gelip imama katılır, imamla birlikte o rekatı kılarlar. İmam teşehhüde oturduğu zaman bu gurup hızlıca kıldıkları rekatlarını tamamlayıp imamla birlikte selam verip namazı bitirirler.¹⁴¹

¹³⁷ Erdem, Mehmet, "Salatü'l-Havf", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/21.

¹³⁸ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/309.

¹³⁹ Bakara, 2/239.

¹⁴⁰ Nisa, 4/102.

¹⁴¹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/353-354.

Bakuvi bu ayetin tefsirini bitirdikten sonra Müslümanlara gaflet uykusundan uyanıp namazın ne kadar önemli bir ibadet olduğunu tefekkür etmelerini istemiştir. Çünkü en zor durumlarda –savaş ve korku halinde bile namaz emr edilmiştir. Ancak Müslümanların çoğunun Kur’an-ı Şerif’in bu emrini ihmal edip hatta terk etmeleri onu çok kederlendirmiştir. Bakuvi Avrupa alimlerinin namazın faydalarından bahsettiklerini, İngiliz Şeyhülislamı Quilliam Abdullah’ın kendi kitabında bunları kaydettiğini de nakletmiştir.¹⁴²

Korku namazı ile ilgili ayetin hükmünün devam edip etmeme konusunda iki görüş var. Fakihlerin çoğunluğunun ayetin hükmünün devam ettiği ve savaş halinde uygulanabileceği görüşündeler.¹⁴³ Bakuvi de bu görüşü benimsemiştir. Ebu Yusuf gibi bazı alimler ise ayetin hükmünün Hz. Peygamber (s.a.v.)’e has olduğu ve günümüze hitap etmediği görüşündeler.¹⁴⁴

4. Oruç

a. Orucun Dayandığı Deliller

Sözlükte bir şeyden uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak anlamına gelen oruç, dini terim olarak ise oruç tutmaya ehil kimselerin tan yerinin ağarmasından güneş batıncaya kadar orucu bozan fiillerden kaçınmasıdır. Kişinin kendini orucu bozan fiillere karşı tutmasına imsak, vakti gelince orucu usulüne uygun açmasına ise iftar deniliyor.¹⁴⁵

Hicretin ilk zamanlarında Hz. Peygamber (s.a.v.) her aydan üç gün ve Aşure günü oruç tutardı.¹⁴⁶ Ramazan orucu ise hicretten bir buçuk yıl sonra kiblenin

¹⁴² Bakuvi, *Kaşfü'l-Haqqiyq*, I/354.

¹⁴³ Korku namazının yalnız Hz. Peygambere mahsus olduğu ve onun vefatından sonra kılınamayacağı görüşünde olanlar olsa da Zemahşeri, her çağda devlet başkanlarının Rasulullahın vekilleri oldukları ve onların savaş ve korku halinde cemaatlerine namazı kıldırabilecekleri görüşündedir. -Zemahşeri, *el-Keşşaf*, s. 257.

¹⁴⁴ Algül ve diğerleri, *a.g.e.* s. 334.

¹⁴⁵ Zuhayli, *a.g.e.* II/566; Yitik, Ali İhsan, “Oruç”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII/416.

¹⁴⁶ Yazır, *Hak Dini*, I/515; Cerrahoğlu, İsmail, “Kur’an-ı Kerim’de Oruç”, *Diyanet İlmî Dergisi*, 1970, c. IX, sy. 100-101, s. 265.

değişmesinin ardından Bedir savaşından kısa bir süre önce farz kılınmıştır.¹⁴⁷ Orucun farz kılındığının delil ayetleri Bakara suresi 183-187. ayetlerdir:

“183. Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz.

184. Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder. (İhtiyarlık veya şifa umudu kalmamış hastalık gibi devamlı mazereti olup da) oruç tutmaya güçleri yetmeyenlere bir fakir doyumu kadar fidye gerekir. Bununla beraber kim gönüllü olarak hayır yaparsa, bu kendisi için daha iyidir. Eğer bilerseniz güçlülüğüne rağmen oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.

185. Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'an'ın indirildiği aydır. Öğle ise sizden Ramazan ayını idrak edenler onda oruç tutsun. Kim o anda hasta veya yolcu olursa (tutamadığı günler sayısınca) başka günlerde kaza etsin. Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez. Bütün bunlar, sayıyı tamamlamanız ve size doğru yolu göstermesine karşılık, Allah'ı tazim etmeniz, şükretmeniz içindir.

186. Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım. Bana dua ettiği vakit dua edenin dileğine karşılık veririm. O halde (kullarım da) benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulalar.

187. Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı. Onlar sizin için birer elbise, siz de onlar için birer elbisesiniz. Allah sizin kendinize kötülük ettiğinizi bildi ve tevbenizi kabul edip sizi bağışladı. Artık (Ramazan gecelerinde) onlara yaklaşın ve Allah'ın sizin için takdir ettiklerini isteyin. Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar yiyin, için, sonra akşama kadar orucu tamamlayın. Mescitlerde ibadete çekilmiş olduğunuz zamanlarda kadınlarla birleşmeyin. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın bu

¹⁴⁷ Sofuoğlu, M. Cemal, “İslam Dininde Oruç”, *Diyanet İlmî Dergisi*, 1990, c. XXVI, sy. 2, s. 4.

sınırlara yaklaşmayın. İşte böylece Allah, ayetlerini insanlara açıklar. Umulur ki korunurlar.” Bu ayetlerle birlikte Ramazan ayında oruç tutmak farz kılınmıştır.

Orucun Adem (a.s.)’dan itibaren tüm peygamberler ve ümmetlere farz kılındığı görüşü vardır. Zemahşeri (ö. 538/1144) 183. ayette geçen “*sizden öncekiler*”den kastedilenin bu olduğu görüşündedir.¹⁴⁸ İbn Abbas (r.a.) “*sizden öncekiler*”den kastedilenin Yahudiler, Taberi ise ehl-i kitap olduğu görüşündedir.¹⁴⁹ “*Sizden öncekiler*”den kastedilenin orucun zaman ve miktar olarak öncekilere benzediği anlamına geliyor diyenler de vardır. Hz. Musa (a.s.) ve Hz. İsa (a.s.)’ın da kavimlerine Ramazan’da otuz gün oruç tutmak farz kılınmıştır. Ancak kavmin bilginleri bunu değiştirerek otuz günlük oruca on gün de ilave etmişler. Daha sonra sıcakta oruç tutmanın zorluğu sebebiyle orucu ilkbahara çekmenin kefareti olarak on gün de ilave ettiler ve onların oruçları elli günü buldu.¹⁵⁰

Allame Tabatabai’ye (ö. 1981) göre “*sizden öncekiler*” deyimini ile Musa (a.s.) ve İsa (a.s.) gibi peygamberlerin getirdiklerine uygun hayat sürdüren ümmetler kastediliyor. “*Sizden öncekilere yazıldığı gibi*” ifadesi de bu ümmetlerin semavi dinlere mensup olmalarını, inanan bir kavim olmalarını ve oruç emrinin onlara vahiy yoluyla ulaşmasını ispat eder. Ancak bu ifade oruç emrinin istisnasız bütün peygamberlerin ümmetlerine zaman, nitelik ve özellik bakımından aynı şekilde farz kılındığını göstermez. Buradaki anlam bir şeylerden kaçınma, uzaklaşma anlamındadır.¹⁵¹

185. ayette geçen Ramazan kelimesi “yandı”, “aşırı derecede susuzluktan dolayı sıcak bastı” anlamındaki “ra-ma-da” fiilinin mastarıdır. Araplar bu ayda açlığın hararet ve zahmetinden yanıp kavrulmaları sebebiyle bu aya bu ismi vermiş ola bilirler.¹⁵² Kameri yılın dokuzuncu ayı olan Ramazan, Kur’an-ı Kerim’de adı

¹⁴⁸ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, s. 112.

¹⁴⁹ Taberi, *Camiu’l-Beyan*, I/425.

¹⁵⁰ Kurtubi, *el-Cami*, II/552-553.

¹⁵¹ Tabatabai, *el-Mizan*, II/7.

¹⁵² Zemahşeri, *el-Keşşaf*, s. 113.

geçen yegane aydır. Ramazan ayı Kur'an-ı Kerim'in indirilmeğe başlandığı ve bin aydan daha hayırlı olduğu belirtilen Kadir gecesinin içinde bulunduğu¹⁵³ aydır.¹⁵⁴

187. ayette geçen “*beyaz iplik*”ten kastedilen fecrin ilk belli olduğu zaman ufukta uzun, beyaz çizgi şeklinde yayılan aydınlıktır. “*Siyah iplik*” ise gecenin ufukla beraber uzayan nihai karanlığıdır. Ayette, gece karanlığı ve hemen sonrasındaki fecr vakti siyah ve beyaz ipliğe benzetilmiş, teşbih yapılmıştır.¹⁵⁵

Bakuvi oruçla ilgili ayetleri tefsir ederken orucun çok kadim bir ibadet olduğu, hatta Hz. Adem'den beri bütün kavimlere farz kılındığı görüşünü nakleder. Oruç meşakkatli bir ibadet olması sebebiyle Allah-u Teala bizim ümmete bu üslubu kullanarak orucun önceki milletlere de farz kılındığını açıklıyor ki insanlar bu emre itiraz etmesinler. Allah-u Teala oruca “*sayılı günler*” diyerek de bu günlerin az olduğuna dikkat çekmiş, fakat miktarı bildirmeden orucun kolay olduğunu beyan etmiştir.¹⁵⁶

Orucun farz kılındığı “*sayılı günler*” ise Kur'an-ı Kerim'in nazil olduğu Ramazan ayıdır. Yine imsak vaktini belirtmek için kullanılan “*beyaz iplik*” ve “*siyah iplik*”ten kasıt fecr ve gecedir. Allah-u Teala fecri beyaz ipliğe, geceyi ise siyah ipliğe benzetmiştir.¹⁵⁷

Ayetin devamında gelen “*...mescitlerde ibadete çekilmiş olduğunuz zamanlarda...*” kısmı ise i'tikafa delildir.

¹⁵³ Kadir, 97/3. Bakuvi Kadir suresini tefsir ederken Kadir gecesinin ne zaman olduğuyla ilgili İslam alimlerinin ihtilaf ettiği, ancak çoğunluğun Ramazan'ın 27. gecesini olduğu görüşünü kabul ettiklerini söyler. O, Ramazan'ın son günlerinden her hangi birinde Müslümanların ittifak ederek bir yere toplanıp ibadet etmelerinin onlara sevap getireceği görüşündedir: “*Allah-u Teala birlik ve ittifaka verdiği önemi başka hiçbir şeye vermemiştir. Kadir gecesinin fazileti ibadet sebebine değildir. O gecenin fazileti Müslümanların bir yere toplanıp, din ve dünya işleri ile ilgili konuşmaları ve anlaşmaları sebebedir. Ancak biz Müslümanlar bundan gafiliz. Kadir gecesinin faziletini dille zikir, yüz kere eğilip kalkma, duaları yarım yamalak okuma sanıyoruz. Dualarımızı da kara gözlü cennet hurilerine kavuşma için vasıta olarak görüyoruz. İlahi! Bu ne gaflettir...*” - Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, III/643-644.

¹⁵⁴ Günay, Hacı Mehmet, “Ramazan”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV/435-437.

¹⁵⁵ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, s. 114-115.

¹⁵⁶ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/113.

¹⁵⁷ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/117.

b. İtikaf

İ'tikaf lügatte bir şeyden ayrılmamak, bir şeye devam etmek anlamındadır. Dini terim olarak ibadet niyetiyle camide kalmayı ifade eder. Hz. Aişe'den gelen bir rivayette Rasulullah'ın Medine'ye geldikten sonra Ramazan'ın son on gününü i'tikafa girdiği ve bu ameli vefatına kadar devam ettirdiği malumdur.¹⁵⁸

Fakihlerin çoğunluğuna göre i'tikafın hükmü sünnet, bir kısmına göre ise menduptur. Adak itikafın yapılması ise vaciptir. İ'tikafın en faziletlisi ise içinde Kadir gecesinin de bulunması sebebiyle Ramazan'ın son on gününde yapılındır. İ'tikafının oruçlu olmasına gelince ise Hanefiler sadece vacip i'tikafta oruç tutmayı şart görürken, Malikiler ve Ca'feriler bütün i'tikaf çeşitlerinde oruç tutmayı gerekli görürler. Şafii ve Hanbeliler ise i'tikafın hiçbir çeşidinde orucu gerekli görmezler.

İ'tikafın Cuma namazı kılınan büyük bir camide yapılması daha faziletlidir. Üç büyük mescitten birinde (Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi ve Mescid-i Aksa) itikafa girmeyi adayan kimsenin başka bir mescitte i'tikafa girmesi yeterli olmaz. Cumhura göre i'tikafın süresinin en az birkaç saat olabilir. Malikiler ise en az bir gün olması gerektiği görüşündeler. Ca'ferilere göre iki günü aşan i'tikafın üç güne tamamlanması vaciptir.¹⁵⁹

Tabersi (ö. 548/1154) i'tikafın yalnızca dört büyük mescitte (Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi, Mescid-i Basra ve Mescid-i Kufe) yapılabileceği görüşündeyken¹⁶⁰, Zemahşeri (ö. 538/1144) bu ayetin i'tikafın diğer mescitlerde de yapılabileceğine delil olduğu görüşündedir.¹⁶¹

Bakuvi'ye göre Ramazan ve ya dışında üç gün ve ya daha fazla i'tikaf yapmaya adayan kişi adağını oruçlu olarak yerine getirmelidir. Bakuvi'ye göre bu ayet itikafın diğer mescitlerde de yapılabileceğine delildir. Oruçlu kimselere oruçlu

¹⁵⁸ Buhari, İtikaf: 1; Müslim, İtikaf:2.

¹⁵⁹ Zuhayli, *a.g.e.*, II/693-699; Şener, Mehmet, "İ'tikaf", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII/457-459.

¹⁶⁰ Tabersi, *Mecmau'l-Beyan*, II/20.

¹⁶¹ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, s. 115.

oldukları zaman iftar vaktine kadar, i'tikafta olanlara ise gece ve gündüz kadınlarıyla ilişkide olmak haramdır. İ'tikafın üç günden az olması ise caiz değildir.¹⁶²

Sonuç olarak Bakuvi orucun hükümleri konusunda kısa açıklamalar vermiş, bazı yerlerde ehl-i sünnetin bazı yerlerde ise Şia'nın görüşünü benimsemiştir. Bakuvi de müfessirlerin genel kabulüne göre orucun bütün ümmetlere farz kılındığı görüşünü benimsemiştir. İtikaf konusunda da Şia'nın görüşünü eleştirmiş, ehl-i sünnet'in görüşünü kabul ederek itikafın bütün mescitlerde yapılabileceğini söylemiştir. Bakuvi, Şia-İmamiyyenin görüşü olan itikafın üç günden az olmasının geçerli olmayacağı görüşünü de kabul etmiştir.

5. Zekat

a. Zekatın Dayandığı Deliller

زكاة kökünden türeyen zekat kelimesi sözlükte “artma, gelişme, çoğalma, artırma” anlamlarına gelir. Dini terim olarak ise “dinen zengin kişilerin nisap miktarı mallarından fakirlere verilmek üzere alınan kısım” anlamındadır. Bu kısma “zekat” denilmesinin sebebi de zekatın verilen malın manen çoğalmasına sebep olmasıdır. Zekat kelimesi Kur'an-ı Kerim'de yirmi yedisi namazla birlikte olmak üzere otuzdan fazla ayette geçmektedir.¹⁶³ Zekatın aslının Mekke döneminde farz kılındığı, detaylar ve uygulamalarının Medine dönemi boyunca karşılaşılan bir hadise veya sorulan bir soru üzerine Hz. Peygamber tarafından tespit edildiği görüşü vardır.¹⁶⁴

Zekatın bir kimseye farz olması için Müslüman olmak, nisab miktarı mala sahip olmak, hür ve akil baliğ olmak şartları¹⁶⁵ gerekir. Zekatın Müslüman olana farz olduğunun delili ise İbn Abbas'tan gelen şu rivayettir:

¹⁶² Bakuvi, *Kaşfü'l-Haqqiyq*, I/117.

¹⁶³ el-Karadavi, Yusuf, *Fikhü'z-Zekat*, Beyrut 1393/1973, I/50-51; Erkal, Mehmet, “Zekat”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV/197.

¹⁶⁴ Duman, Soner, “Zekat Ahkâmının Teşri Süreci”, *Tarihte ve Günümüzde Zekat Uygulamaları* (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 3-4 Aralık 2016), Ensar Neşriyatı, 1. Baskı, İstanbul 2017, s. 39.

¹⁶⁵ Toprak mahsullerinin zekatı olan öşürün çocuklara ve akıl hastalarına ait topraklardaki mahsullerden de alınacağına dair alimlerin ittifakı vardır. Erkal, “a.md.”, s. 198.

Allah Rasulü Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken şöyle buyurmuştur: “Ey Muaz! İnsanları Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Rasulü olduğuna inanmaya davet et. Bunu kabul ederlerse kendilerine Allah'ın günde beş vakit namazı farz kıldığını söyle. Bunu da kabul ederlerse zenginlerinden alınıp fakirlerine verilen bir sadaka (zekat) farz kıldığını bildir.”¹⁶⁶

Ca'feri mezhebinde ise zekat verecek kimsede Müslüman olma şartı aranmamaktadır. Buna göre Müslümanlarla birlikte gayr-i müslimlerin de zekat vermesi mali bir yükümlülüktür.¹⁶⁷

Malın zekata tabi olması için malın mükellefin tam mülkiyetinde olması, havaic-i asliyeden¹⁶⁸ fazla olması, nisaba ulaşması¹⁶⁹, artıcı nitelikte olması ve üzerinden bir kameri yıl geçmesi gerekmektedir.¹⁷⁰ Zekata tabi mallar ise altın, gümüş, ticaret malları, hayvanlar, tarım ürünleri, madenler, rikaz, yatırım ve üretim araçları, gelir getiren mallardır.¹⁷¹ Ca'feri mezhebinde ise zekat şu dokuz çeşit maldan verilir: buğday, arpa, hurma, kuru üzüm, altın, gümüş, koyun (küçükbaş hayvanlar), sığır (manda), deve.

Ca'feri mezhebinde koyun, sığır, deve, altın ve gümüşün zekatı mala sahip olduktan sonra bir yılın bitiminde nisab miktarıysa, buğday ve arpa harmanlandıktan sonra 850 kq ise masraflar çıkılır, verilen emeğe göre onda bir veya yirmide bir zekatları verilir.¹⁷²

Kur'an-ı Kerim'de zekatla ilgili bazı ayetlerde zekatın hangi mallardan verileceğine işaretler vardır:

¹⁶⁶ Buhari, “Meğazi”, 60; Müslim, “Cihad”, 7; Tirmizi, “Ahkam”, 3.

¹⁶⁷ Niyazov, Ahmed, “İsna Aşeriyede Zekat Anlayışı”, *Tarihte ve Günümüzde Zekat Uygulamaları* (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 3-4 Aralık 2016), Ensar Neşriyatı, I. Baskı, İstanbul 2017, s. 359.

¹⁶⁸ Asli ihtiyaçlara kişinin yemesi, içmesi, giyimi, mesken ve bunlara yardımcı olan ilmi ve mesleki kitapları ve aletleri dahildir. - el-Karadavi, *a.g.e.*, I/154-155.

¹⁶⁹ Nisab miktarı gümüşte 200 dirhem (595 gr.), altında 20 miskal (85 gr.), 5 deve, 30 sığır ve 40 koyun kabul edilmiştir. Diğer mallarda ise nisab miktarı altın ve gümüşün nisabına takdir edilmiştir. - el-Karadavi, *a.g.e.*, I/258-259.

¹⁷⁰ Algül ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 427.

¹⁷¹ Erkal, “a.md”, s. 200.

¹⁷² Niyazov, “a.g.m.”, s. 360.

Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve rızık olarak yerden size çıkardıklarımızdan hayra harcayın. Size verilse gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı, hayır diye vermeye kalkışmayın. Biliniz ki Allah zengindir, övgüye layıktır."¹⁷³

Çardaklı ve çardaksız (üzüm) bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit hurmaları, ekinleri, birbirine benzer ve benzemez biçimde zeytin ve narları yaratan O'dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yiyin. Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekat ve sadakasını) verin, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez."¹⁷⁴ Bu ayetler tahıl ve meyvelerden zekatın verilmesine delil olarak kabul edilmiştir.

Tabatabai'ye göre Enam 141. ayette geçen "... Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekat ve sadakasını) verin..." ifadesindeki "hak"tan kasıt zekat dışında bir yükümlülüktür. Çünkü bu ayet Mekke'de inmiştir. Zekatın farziyetinin karara bağlanması ise Medine döneminde olmuştur. Ayette geçen mahsullerin bir çoğu da zekat verilecekler kapsamına girmemektedir. Burada meyvelerde, hububatta ve ürünlerde yoksullar için pay ayrılıp hasat günü verilmesi emrediliyor.¹⁷⁵

İbn Ömer'e göre tahıllardan buğday ve arpa, meyvelerden ise hurma ve kuru üzüm dışında diğer tarım ürünlerine zekat gerekmez. İmam Malik ve İmam Şafi'ye göre yenilebilir ve saklanabilir bütün tahıllar ve kurutulabilir bütün meyvelerden zekat vaciptir. İmam Ahmed b. Hanbel'e göre ölçülebilen, uzun süre saklana bilen ve kurutulabilen her mahsulden zekat vermek gerekir. İmam Ebu Hanife'ye göre ise yerin bitirdiği her şeyden zekat vermek gerekir. Tercihe şayan görüş Ebu Hanife'nin görüşüdür. Çünkü buğday ve arpa ekicilerine zekatın farz kılınıp, portakal, elma, armut ve diğer bahçelerin sahiplerinin zekattan muaf tutulmaları zekatın farz kılınması hikmetine de aykırı olur.¹⁷⁶

Bakuvi Enam suresi 141. ayetini tefsir ederken kendi mezhebi olan Ca'ferilik'te zekatın 4 şeyden - hurma, üzüm, buğday ve arpadan vermenin vacip

¹⁷³ Bakara, 2/267.

¹⁷⁴ Enam, 6/141.

¹⁷⁵ Tabatabai, *el-Mizan*, VII/529.

¹⁷⁶ el-Karadavi, *a.g.e.*, I/357-363.

olduğunu, ancak bu ayette zekatın bütün meyve ve tahıllardan verilmesinin emredildiğini vurgulamıştır. Ayette sayılan malların 10'da biri zekat olarak verilir.¹⁷⁷

Bakuvi zekatla ilgili şu açıklamada bulunuyor:

“... Allah-u Teala İslam ümmetinin ilerleyip gelişmesi için Kur'an-ı Şerif'te zekat ve humusu farz kılmıştır. Karın 10'da birini vermeye zekat, cihada alınan ganimetin 5'te birini vermeye humus deniyor. Bu ikincisinin bizim zamanımızda olmadığını desen, derim ki birincisi mevcuttur. Ancak onu öyle bir değiştirmişler ki bir vilayette bir kaç çiftçiden başka zekat vermesi vacip olan kimseyi bulamazsın. Çiftçilerin de mahsulleri olursa zekat onlara vacip olur. Peki zenginlerin zekatın anlamını bilmeyip, Kur'an-ı Şerif'in bu hükmünü değiştirmeleri cehalet değil mi?

Zekat her yıl karın 10'da birinin verilmesidir. Bu gelirin üzerinden bir yıl geçmesine gerek yoktur. Zekatın hükmü bütün Müslümanlar için vaciptir. Yıllık kazancın karınının 10'da biri mutlaka zekat verilmelidir. Eğer zekat verilmezse, İslam ümmeti diğer milletler karşısında zayıf düşüp karşı koymaya gücü olmaz.¹⁷⁸

“Zekat İslam dininde halkın durumunu düzeltmek, din ve milletin ilerlemesini sağlamak için farz kılınmıştır. Kur'an-ı Şerif'te verilmesi için hiçbir şarta bağlanmayan zekat için bir çok şartlar ortaya konulmuştur. Karın 10'da birinin verilmesini yalnızca çiftçilere tahsis edip diğer zenginleri bundan muaf tutmuşlar. Böyle bir durum nasıl olabilir? Ümmetin faydasından ötürü emredilen bir kanun nasıl yalnız çiftçilere tahsis edilebilir?

Tam tersine milletin bütün fertleri her yılın başında kazandıkları karın 10'da birini verselerdi ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçları tamamlanıp, rızıkları çoğalırdı. Çiftçilerden alınan zekatı da kendini alim ilan edip zekatı başkasına vermeyi batıl sayanlar alıyorlar. Cahil halkı da zekatı kendilerine verirlerse zekatın Allah Rasülü'ne verilmiş gibi olacağını, kendileri ve akrabalarının Firdevs cennetlerine gireceklerini söyleyerek kandırıyorlar. Zor şartlarda çalışan çiftçiler ise karının

¹⁷⁷ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/533-534.

¹⁷⁸ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/241-242.

10'da birini bu yalancılara veriyor, onlar da bu paraları istedikleri gibi harcıyorlar.¹⁷⁹

b. Zekat Verilecek Yerler

Zekat verilecek yerler Tevbe suresinin 60. ayetinde bildirilmiştir:

*Sadakalar (zekatlar) Allah'tan bir farz olarak ancak yoksullara, düşkünlere, (zekat toplayan) memurlara, gönülleri (İslam'a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yolcuya mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir.*¹⁸⁰

Bakuvi Tevbe suresinin 60. ayetinde zekatın verileceği yerleri şöyle sıralıyor: “Yoksullara, miskinlere (durumu yoksullardan daha ağır olanlar), zekat memurlarına (maaş olarak), gönüllerinin İslam'a ve Müslümanlara ısınması ve sınırları korumaları için Müslüman olmayanlara, hür olmaları için sahiplerinin eziyet ettiği köle ve cariyelere, borçlulara, Allah yolunda, din ve millet için hayır işler yapanlara, kendi ülkesinde zengin olsa bile gittiği yerde parası bitip yolda kalanlara zekat verilir.”¹⁸¹

Bakuvi zekatın verileceği kimseleri saydıktan sonra şöyle bir de açıklama yapmıştır:

*Zekatın taksimi ile ilgili ayet Münafıklardan bahseden ayetten sonra gelmiştir ki bu ayetin gelmesinin sebebi de zekat malının verileceği kimselerin açıklanması ve münafıkların zekat mallarından ümitlerini kesmelerini sağlamaktır.*¹⁸²

c. Zekatın Ödenme Zamanı ve Şekli

Zekat şartlarını taşıyan nisab miktarı malın üzerinden bir yıl (on iki ay) geçtikten sonra zekat vermek farz olur. Mahsulün zekatı ise hasat zamanı verilir.

¹⁷⁹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, III/242.

¹⁸⁰ Tevbe, 9/60.

¹⁸¹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/707-708.

¹⁸² Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/708.

Tahıl ve meyveler beş vesk'ten¹⁸³ fazla olunca o mahsulden zekat vacip olur. Yağmur suyuyla sulanmış mahsulden onda bir, masrafla sulanmış mahsulden ise yirmide bir zekat vermek gerekmektedir. Ölçekle ölçülmeyen ve vesk'le belirlenmeyen mahsulün zekatı 653 kg buğdayın fiyatına takdir edilerek verilir. Mahsulün zekatı masraflar ve verilen emek ayrıldıktan sonra arta kalandan verilir.¹⁸⁴

d. Humus

Sözlükte beşte bir anlamına gelen humus, Şii akidesinde İslam'ın dokuz şartından¹⁸⁵ biridir. Terim olarak ise belli malların beşte bir kısmının belirtilen ölçülere göre hak sahiplerine verilmesidir.

Humusun kökleri İslam öncesi Arap toplumuna kadar uzanır.¹⁸⁶ Sünni fıkında humusla ilgili hükümlerin kapsamının dar tutulmasına rağmen Şii fıkında önemli konuların başında gelir. Humus Şii fık literatüründe V. (XI.) yüzyıldan itibaren zekatla birlikte ayrı bir bölüm olarak ele alınmıştır. Şii ulema Enfal suresinin 41. ayetinde belirtilen ganimet kelimesinin sözlükte “kazanç ve kar” anlamına geldiğini söyleyerek humusun kapsama alanını genişletmişler. İmamiyye'ye göre humus şu yedi kısım maldan verilir: savaş ganimetleri, yıllık gelirlerin ihtiyaç fazlası, deniz ve nehirlerden çıkarılan kıymetli şeyler, defineler, madenler (Humusta yalnız defineler ve madenlerde nisab şartı aranır), mülkiyeti zımmiye geçen Müslüman arazisi, haramla karışmış helal mal (Böyle bir malın beşte birini humus olarak veren kimsenin malı kendisine helal olur).¹⁸⁷

¹⁸³ 5 vesk=60 sa'=653 kq

¹⁸⁴ el-Karadavi, *a.g.e.*, I/368-370, 381, 402.

¹⁸⁵ Şii akidesine göre İslam'ın dokuz şartı var:

Namaz kılmak, oruç tutmak, zekat vermek, hacca gitmek, humus vermek, cihad etmek, emr-i bil maruf (iyiliği emretmek), nehy-i anil münker (kötülükten sakındırmak), tevella (Ehl-i Beyt'e ve dostlarına dost olmak), teberra (Ehl-i Beyt'in düşmanlarından uzak durmak ve onları sevmemek). - Niyazov, “a.g.m.”, s. 344.

¹⁸⁶ İslam tarihinde humus ilk defa Bedir Gazvesi'nden kısa bir süre önce Abdullah b. Caş komutasında gönderilen seriyyede kazanılan ganimetlerden ayrılmıştır. Abdullah b. Caş ganimetin beşte birini Peygambere ayırmış, geri kalanını seriyyedeki arkadaşları arasında paylaşmıştır. Bu da İslam öncesi akıncı kumandanlarının ganimetin dörtte birini kendilerine almalarını gösterir ki İslam döneminde bu uygulama kısmi değişikliklerle devam etmiştir. - Apaydın, H. Yunus, “Humus”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII/365.

¹⁸⁷ Öz, Mustafa, “Humus”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII/369.

Humusa delil olarak kabul edilen ayet Enfal suresinin 41. ayetidir:

*Eğer Allah'a ve hak ile batılın ayrıldığı gün, iki ordunun birbiri ile karşılaştığı gün (Bedir savaşında) kulumuza indirdiğimize inanmışsanız, bilin ki, ganimet olarak aldığımız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Rasulüne, onun akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve yolcuya aittir. Allah her şeye hakkıyla kadirdir.*¹⁸⁸

Ayet savaş ganimetleri hakkında inmiştir ve ayetteki “... hak ile batılın ayrıldığı gün...” ittifakla Bedir savaşı günüdür.¹⁸⁹ Ganimet Müslümanların savaşarak ve galip gelerek aldıkları mallardır. “Fey” ise savaşmaksızın sulh yapılarak alınan mallardır.¹⁹⁰ Taberi (ö. 310/923) Hasan-ı Basri, Abdullah b. Abbas, İbrahim en-Nehai, Katade ve Ata’dan gelen rivayetlere dayanarak savaş ganimetlerinin beşe bölündüğünü, dördünün savaş mücahitlerine verildiğini, diğer bir kısmın ise yeniden beşe bölüldüğü görüşünü benimsemiştir. Tekrar beşe bölünen bu payın bir kısmı Rasulullaha, bir kısmı akrabalarına, bir kısmı yetimlere, bir kısmı yoksullara ve bir kısmı da yolda kalanlara verilir. Ayette Allah-u Teala’nın payının zikredilmesi ise hürmet anlamındadır.¹⁹¹

Tabersi (ö. 548/1154) alınan ganimetin 5’te birlik kısmının bir payının Allah’a, bir payının Peygamber’e, bir payının Ehli Beyt’in İmamlarına, bir payının Ehli Beyt’in yetimlerine, bir payının Ehli Beyt’in yoksullarına, bir payının ise Ehli Beyt’in yolda kalanlarına verilmesi gerektiği ve başkalarına verilemeyeceği görüşündedir.¹⁹²

Tabatabai (ö. 1981)’ye göre ayette zikredilen altı sınıf beşte birlik payın dağıtılacağı kimselerdir. Dağıtım bu sınıflarla sınırlıdır. Bir pay Allah’a, bir pay

¹⁸⁸ Enfal, 8/41.

¹⁸⁹ Taberi, *Camiu'l Beyan*, IV/43; Tabatabai, *el-Mizan*, IX/128.

¹⁹⁰ Taberi, *Camiu'l Beyan*, IV/220, Haşr suresi 7. ayette geçen fey’in hükmü ile ilgili Bakuvi’nin şu yorumu var: “Müşriklerden savaşsız alınan mallara fey denilir ve o Peygambere aittir. Cihat edilip zorla alınan mallardan elde edilen ganimetten ise Müslümanlara da pay verilir. Fey de humus gibi altı kısma ayrılır. Bir kısım Allah’ın, bir kısım Peygamberin, bir kısım Peygamberin akrabalarının, bir kısım yetimlerin, bir kısım yoksulların, bir kısım ise yolda kalanların payıdır. Allah’ın payı da Peygambere verilir.” - Bakuvi, *Kaşfü'l-Haqqayiq*, III/444-445.

¹⁹¹ Taberi, *Camiu'l-Beyan*, IV/42.

¹⁹² Tabersi, *Mecmau'l-Beyan*, IV/345.

Peygamber'e, bir pay Ehli Beyt'in İmamlarına, bir pay Ehli Beyt'in yetimlerine, bir pay Ehli Beyt'in yoksullarına, bir pay ise Ehli Beyt'in yolda kalanlarına ayrılır. Geriye kalan beşte dördlük kısım ise savaşçılar ve malları elde edenler arasında bölünür.¹⁹³

Ayette geçen Peygamber'in "akrabaları"ndan kastedilen Beni Haşim ve Beni Muttalip'tir.¹⁹⁴ Peygamber vefat ettikten sonra onun ve akrabalarının payının düştüğünü söyleyenler olsa da¹⁹⁵ Taberi (ö. 310/923) Peygamberin vefatından sonra onun hissesinin diğer hak sahipleri arasında eşit bölündüğü görüşündedir. Çünkü Allah'ın kendilerine pay verilmesini emrettiği kimselerin payının alınıp başkalarına verilmesi uygun olmaz.¹⁹⁶ Tabatabai (ö. 1981) ise Peygamberin vefatından sonra Allah ve Rasulünün payının miras olarak Peygamberden sonraki emir sahipleri olarak Ehl-i Beyt İmamlarına verilmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁹⁷

Yine Tabatabai'ye göre humus yalnız savaş ganimetlerinden alınmaz. Kazançlardan, definelerden, dalgıçlık yoluyla denizden çıkarılan değerli şeylerden, madenlerden ve tuzlalardan da alınır. Allah humusu Ehli Beyt'e tahsis etmiştir. Sadaka almayı onlara yasaklayarak Peygamberi ve akrabalarını onurlandırmıştır. Çünkü sadaka malların kirleridir. Ehli Beyt'in fakirlerinin mağdur olmamaları için de humusu onlara tahsis etmiştir.¹⁹⁸

Baküvi de Enfal suresi 41. ayette humus hükümlerini açıklamıştır. Cihat sırasında kafirlerden alınan ganimet 5 hisseye bölünür. Ganimetin beşte dördü cihat edenlerin, gazilerindir. Ganimetin beşte birlik kısmı ise altı yere bölünür. Bir hisse Allah'ın, bir hisse peygamberin, bir hisse peygamberin akrabaları olan Beni Haşim ve Beni Muttalib'in, bir hisse Müslümanların yetimlerinin, bir hisse Müslümanların miskinlerinin, bir hisse de yolda kalmış yolcularındır (Bu kimseler kendi beldelerinde zengin olsalar dahi, onlara kendi beldesine varacak miktarda mal verilir.). Eğer bu sayılanlardan birisi olmazsa onun hissesi Müslümanların gerekli

¹⁹³ Tabatabai, *el-Mizan*, IX/146.

¹⁹⁴ Taberi, *Camiu'l Beyan*, IV/42; Zemahşeri, *el-Keşşaf*, II/1137.

¹⁹⁵ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, II/1138.

¹⁹⁶ Taberi, *Camiu'l Beyan*, IV/223.

¹⁹⁷ Tabatabai, *el-Mizan*, IX/146, 148.

¹⁹⁸ Tabatabai, *el-Mizan*, IX/146, 148, 151.

yerlerinde kullanılmalıdır. Bu ayet Bedir savaşında ganimet elde eden Müslümanlar hakkında nazil olmuştur ve hükmü bütün cihatla kazanılan ganimetlere şamildir.¹⁹⁹

Sonuç olarak Bakuvi zekatla ilgili konularda bazen Ehl-i Sünnetin, bazen Şia'nın görüşünü benimsemiş, bazen ise kendi müstakil görüşlerini sergilemiştir. Ca'feriler tarım mahsullerinden yalnızca dördünü (hurma, üzüm, buğday, arpa) zekata tabi sayarlar. Ancak Bakuvi onların bu görüşlerini Enam 6/141 ayetini delil göstererek geçersiz sayıyor. Bakuvi'ye göre bütün mahsullerden zekat gerekmektedir.

Bakuvi'ye göre zekatın farz kılınmasının sebebi İslam ümmetinin gelişmesi ve ilerlemesidir. Kur'an-ı Kerim'de zekatla ilgili farklı bir şart getirilmemiştir. Ümmetin faydası için emredilen bir ibadetin zorlaştırılması ise anlamsızdır. Yıllık kazancın karının 10'da birini vermek gerekir ve bunun için malın üzerinden bir yılın geçmesi şart değildir. Durumu iyi olan her kes yılın başında karın 10'da birini fakirlere dağıtması onların da kendi ihtiyaçlarını görüp, ellerinin genişlemesine sebep olur.

Şii akidesinde İslam'ın dokuz şartından biri olarak kabul edilen humus belirli kişilere belirli malların 5'te birinin verilmesidir. Sünni fıkında konunun kapsamı dar tutulurken, Şii fıkında bu konu önemli yere sahiptir. Konunun delil olarak kabul edilen ayeti de Enfal 8/41 ayetidir.

Savaşta alınan ganimetler beş kısma ayrılır. Bunların dört kısmı savaşa katılan mücahitler arasında dağıtılır. Kalan bir kısım ise tekrar bölünür. Taberi (ö. 310/923) bu bir kısmın beş parçaya (Rasulullah'a, akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalanlara) bölündüğü görüşündedir. Şii müfessirler Tabersi (ö. 548/1154) ve Tabatabai (ö. 1981) kalan bir kısmın 6 yere bölündüğünü kabul ederler. Onlara göre bu ganimetin bir payı Allah'ın, bir payı Peygamberin, bir payı Ehl-i Beyt'in imamlarının, bir payı Ehl-i Beyt'in yetimlerinin, bir payı Ehl-i Beyt'in yoksullarının ve bir payı da Ehl-i Beyt'in yolda kalanlarındır. Bu sayılanlardan başkasına pay ayrılmaz. Taberi Hz. Peygamberin vefatından sonra onun payının diğer hak sahipleri arasında eşit bölünmesi gerektiğini söylerken, Tabatabai Hz. Peygamberin vefatından

¹⁹⁹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqqayiq*, I/653-654.

sonra Allah ve Rasulünün hissesinin Ehl-i Beyt'in imamlarına verilmesi gerektiği görüşündedir.

Bakuvi de savaş ganimetlerinin beş hisseye bölündüğü ve dört hissesinin mücahitlere verildiği görüşündedir. Kalan bir hisse ise tekrar 6 parçaya bölünür. Bir parça Allah'ın, bir parça Rasulüllahın, bir parça Ehl- Beyt'in, bir parça Müslümanların yetimlerinin, bir parça Müslümanların miskinlerinin ve bir parça da Müslümanların yolda kalanlarıdır. Bu sayılanlardan biri bulunmadıkta o pay Müslümanların gerekli yerlerinde kullanılmak için ayrılır.

Humusla ilgili görüşlerde de Bakuvi yalnızca Şia'nın ve ya Ehl-i Sünnetin görüşünü tercih etmemiş kendi görüşünü de getirerek konuyu daha faydalı şekilde yorumlamıştır. Şia'nın humusu tamamen Ehl-i Beyt'e tahsis etmesine karşılık Bakuvi bu maldan Müslümanlar için de payın ayrılması gerektiğini vurgulamıştır.

6. Hac

Hac ibadeti İslam dinine mensup olanların yeryüzünde tek bir cemaat oluşturarak yılda bir defa belirli yerleri ziyaret ederek ibadet etmeleridir. Hac sözcüğü “kasıt, yöneliş ve yürüyüş” anlamındadır. Farklı dile, ırka, bölge ve kültüre, sosyal statüye sahip kişilerin aynı renk ve tip elbiseler içinde toplanmaları, koşturmaları ve topluca ibadet etmeleri ahirette dirilişi ve Allah'ın huzurunda toplanışı hatırlatıyor. Hac ibadetinde Müslüman, İslam'a gönül vermiş olmanın sevincini yaşar, “ben” yok “biz” şuuruna varır. Dünyanın dört bir yanından gelen Müslümanların dayanışma ruhuna varmalarına, tanışıp birbirilerinin dertlerine derman olmalarına, birbirilerini desteklemelerine vesile olur.²⁰⁰

Bakuvi de hac ile ilgili ayetleri tefsir ederken haccın asıl amacının ittifak ve birlik olduğunu, İslam'ı yücelten şeyin de bu birlik olduğunu vurgular:

“Allah'ı zikir etmek ve tazim göstermenin yeri ve mekanı yoktur. Bu Arafat'ta da olsa, Mescidü'l Haram'da da olsa, insanın kendi evinde de olsa aynıdır. Belirli bir vakitte hususi bir mekanda toplanıp ibadet etmenin amacını büyük bir cehalete

²⁰⁰ Algül ve diğerleri, a.g.e., 511-513.

düşmüş İslam ümmeti anlayamıyor. Bu emrin hakikatini söyleyenlere de zarar veriyorlar. Bu devirde Müslümanların bir yere toplanıp gözlerinden yaş değil de kan akıtmaları gerekir.”²⁰¹ Yine tefsirin başka bir yerinde Maide suresi 97. ayeti tefsir ederken haccın amacından bahsediyor, Müslümanların bu amaçtan habersiz olmalarından dert yanıyor:

“Allah Teala Kabe’yi Müslümanların dünya ve ahret işlerini ıslah etmeleri için belirlemiştir. Ancak Kabe ziyaretine giden Müslümanlar dünya işlerini ıslah etmenin vacipliğinden habersizdirler. Allah’ın haccı emretmesindeki hikmet budur ki Müslümanlar aynı anda Mekke’de toplansınlar, orada kurbanlar kesip yoksullara yemek versinler.

Müslümanlar aynı yere toplanıp din ve dünya işleri ile alakalı istişare yapıp sonucu ne olursa olsun ona uysunlar. Ancak bu ayetin anlamı şimdiye kadar gizli kalmıştır. Şimdiye kadar her yıl binlerce Müslüman hac için toplanıp hiçbir fayda kazanmadan beldelerine dönmüşler. Kur’an ayetlerindeki siyasi mesajları anlamamışlar. Müslümanların hacca gidip dönmeleri tamamen şuursuz ve körü körüne olmuştur. Alimler de bu ayetin anlamını halka açıklamamışlar. Doğruları söyleyenleri küfür ve zındıklıkla suçlamışlar. Kendilerini alim addedenler ise hacdan kazanılacak faydanın cennette hurilerle yaşamak olduğunu söylemişler.²⁰²

Hac ibadeti hicretin IX. yılında farz kılınmıştır. Haccın farz olduğu Kur’an ve Sünnetle sabittir. Kur’an-ı Kerim’de:

“Yoluna gücü yetenlerin evi (Kabe) hac ve ziyaret etmeleri, insanlar üzerinde Allah’ın bir hakkıdır.”²⁰³ buyrulmuştur. Bakuvi de Al-i İmran suresi 97. ayeti tefsir ederken bu ayetin haccın vacipliğini bildiren ayet olduğunu söylemiştir. Bakuvi’ye göre Mekke’ye gidip dönecek imkanı olduğu halde hacca gitmeği terk eden kimse kafir olur.²⁰⁴

²⁰¹ Bakuvi, *Kəşfü’l-Həqayiq*, I/115.

²⁰² Bakuvi, *Kəşfü’l-Həqayiq*, I/451; II/354.

²⁰³ Al-i İmran, 3/97.

²⁰⁴ Bakuvi, *Kəşfü’l-Həqayiq*, I/287-288.

Bir kişinin hac ibadeti ile yükümlü olması için Müslüman olması, akıllı ve baliğ olması, hac yapacak bedeni ve mali imkanlara sahip olması gerekir. Bununla birlikte yol güvenliğinin bulunması ve kadınların yanlarında mahremlerinin olması da gerekir.²⁰⁵

a. Haccın Çeşitleri

Hac ayları girmeden hac menasiki yapılmaz. Hac veya umre yapmaya niyet eden kişinin hac veya umre boyunca kendisine helal olan şeyleri haram etmesine ihram denilir. İhrama girme yerleri olan mikat sınırları "Harem", "Hil" ve "Afak" denilen bölgelerdir. Mekkeliler hac için Harem bölgesi sınırları içinde; umre için ise Hil bölgesine çıkarak ihrama girerler. Umre yapıp ihramdan çıkmış Mekke dışından gelen kişiler yeniden ihrama girmek isteseler hac için Harem bölgesinde, umre için ise Harem bölgesi dışında ihrama girerler.²⁰⁶

Baküvi de aynı görüşü naklederek umre yapacak kişinin ihrama Mekke dışında, hac yapacak kişinin ise Mekke'de ihrama girmesi gerektiğini kaydetmiştir. İhrama giren kişi bundan sonra Mina'ya ve Arafat'a çıkar.²⁰⁷

Hanefilere göre haccın farzı üçtür: ihram, Arafat vakfesi ve ziyaret tavafı. Malikiler buna say yapmayı, Şafiiler ise saçı veya sakalı kısaltmayı da eklemişler. Arafat vakfesi dışında diğer rükunler zamanında yapılmazsa daha sonra kaza edilerek ve fidye ödenerek telafi edilebilir.²⁰⁸

Umre, ihrama girip tavaf ve say yaptıktan sonra tıraş olup ihramdan çıkmaktır. Umre yapacak kişi Harem bölgesi dışında ihrama girer, umre tavafı yapıp Safa ve Merve arasında say yapıp saçlarını kısaltarak ihramdan çıkar. Umre yapanların ceza kurbanı kesecekleri bir durum yoksa kurban kesmeleri gerekmez.²⁰⁹ Baküvi umrenin yapılışını aynı şekilde nakletmiştir. Yalnız umre sonunda kurban kesmenin vacip olduğunu nakletmiştir:

²⁰⁵ Algül ve diğerleri, *a.g.e.*, 516-517.

²⁰⁶ Algül ve diğerleri, *a.g.e.*, 518-520.

²⁰⁷ Baküvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/96.

²⁰⁸ Algül ve diğerleri, *a.g.e.*, 526.

²⁰⁹ Algül ve diğerleri, *a.g.e.*, 547-548, 556.

“İhramlı kişi Mekke’ye gelip Kabe’yi tavaf etse, Safa ve Merve arasında 7 defa gidip gelse ve sonra saçını veya sakalını kesse o umre yapmış olur. Umreden sonra imkanı olsa “hedy-i müt’e” (Allah için kefarete verilen kurban) denilen kurbanı keser, eğer imkanı yoksa 3 gün hac günlerinde (Zilhicce’nin 7, 8 ve 9’u) Mekke’de oruç tutar. Evine döndükten sonra ise 7 gün de orda oruç tutar. Umre hacdan önce yapılır.”²¹⁰

Yapılış biçimi açısından hac üç çeşittir; ifrad haccı, temettü haccı ve kıran haccı. İfrad haccı umresiz yapılan haktır. Temettü haccında umre ve hacc iki ayrı ihramla yapılır. Kıran haccında ise umre ve hac aynı ihramla yapılır.²¹¹

Bakuvî bu hac çeşitlerinden temettü haccını açıklamıştır. Hac için Mekke’ye giden kişinin önce mikat yerlerinde umre için ihrama girmesi gerekir. Sonra Kabe’yi tavaf eder ve Makam-ı İbrahim’de iki rekat tavaf namazı kılar. Safa ve Merve arasında 7 defa say yaptıktan sonra saçını ve sakalını kısaltarak ihramdan çıkar. Bu kişi Zilhiccenin 8. günü Mekke’de Zemzem suyunda gusül aldıktan sonra hacc-ı temettü için ihrama girip Mekke’den çıkar. Zilhiccenin 9. günü öğleden gün batımına kadar Arafat’ta durur, ondan sonra Meş’ari’l-Haram’a (Müzdelife’deki Kuzah dağına) gelip Kurban bayramı günü burada durur. Sonra Mina’ya gelip şeytan taşlayıp kurban keser. Saçlarını tıraş edip Mekke’ye gelir ve hac tavafı yapar. İki rekat tavaf namazı kılıp Safa ve Merve arasını 7 defa gidip gelir. Sonra Mina’ya dönüp geceni orda geçirir. (Zilhiccenin 11, 12 ve 13. günleri iki veya üç gün Mina’da kalıp Allah’ı zikretmek gerekir.) Sabah olunca evine dönebilir. Bunlar haccın vacip menasikleridir. Mekke’den 12 milden fazla uzaklıktan gelenlerin “umreyi temettü” etmeleri vaciptir.²¹²

b. Hedy

Hedy Kabe’ye ve Harem bölgesine hediye olmak üzere hac ve umre menasikiyle ilgili kesilen kurbanlara denir. Deve, sığır ve davar cinsinden olur. Deve

²¹⁰ Bakuvî, *Kəşfü’l-Həqayiq*, I/112.

²¹¹ Algül ve diğerleri, *a.g.e.*, 548-549.

²¹² Bakuvî, *Kəşfü’l-Həqayiq*, I/112-117.

ve sığır yedi kişi için, davar (koyun ve keçi) bir kişi içindir. Temettü ve kıran haccı yapanların hedy kurbanı kesmeleri vaciptir. Bütün hedy kurbanları Harem bölgesi sınırları içerisinde kesilmelidir. Aksi halde, müstehab olanlar hariç, diğerlerinin yeniden harem bölgesinde kurbanlarını kesilmeleri gerekir.²¹³

Bakuvi “Müslümanlar umre sırasında kurban kesmeyi vacip saymıyorlar. Onları bu amelden alıkoyan nedir peki?” diyerek hac yapan Müslümanların kurban kesmediklerini belirtiyor.

c. İhramlı Kişiye Yasak Olan Fiiller ve İşlemenin Cezası

İhramlı iken vücudun bir uzvuna veya tamamına koku sürmek, vücudunu veya saç-sakalını boyamak, saç veya sakalın en az dörtte birini veya başka bir uzvun tamamını tıraş etmek, hac ve umrenin vaciplerini terk etmek gibi ihramlıya yasak olan fiilleri yapanlar bir koyun veya keçi kurban keserler veya sadaka verirler.²¹⁴

İhramlı iken çölde yaşayan hayvanları avlamak haramdır. İster Mekke etrafındaki yerlilere isterse de başka memleketlerden gelenlere denizlerdeki hayvanları avlamak helaldir.²¹⁵

İhramlı iken kasıtlı olarak av yapan kişiye avladığı hayvanın misli olacak bir hayvan (deve, sığır, koyun, keçi veya bunların yavruları) kefarete vermesi gerekir. Avın mislinin hangi hayvan olduğuna da iki adil şahit karar vermelidir. Bu hayvan Kabe için hediyedir. Onu Mekke’de veya Harem’de kesip oranın yoksullarına dağıtmak gerekir. Kasıtlı yapılan avın diğer kefareti ise kesilecek hayvanın miktarı kadar yoksullara yiyecek dağıtmaktır. Ya da yemeğin karşılığında oruç tutmalıdır. Her 2 müd (1 müd = 630 kg) yemeğe karşılık bir gün oruç tutması gerekir. Kasıtlı av yapan kişi bu 3 kefareten birisini seçmekte hürdür. Ancak kefareti mutlaka ödemelidir.²¹⁶

²¹³ Algül ve diğerleri, *a.g.e.*, 555-556.

²¹⁴ Algül ve diğerleri, *a.g.e.*, 560-562.

²¹⁵ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/301; 346.

²¹⁶ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/345-346.

Hac veya umre için ihrama giren birisi onu tamamlamalıdır. Eğer tamamlayamazsa (hastalansa veya Mekke'ye girmeden ihramdan çıksa) Mekke'ye bir hayvan hediye göndermesi gerekir. O hayvan (deve, sığır veya koyun) Harem'de kesildikten sonra ihramdan çıka bilir. Hasta olup saçını kesen birisi 3 gün oruç tutar veya 6 yoksula yemek verir, ya da bir koyun kurban keser.²¹⁷

Sonuç olarak Müslümanların ittihat ve ittifak içinde yerine getirdikleri ibadet olan hac ibadeti ile ilgili ayetleri tefsir ederken Bakuvi haccın sosyal yönüne daha çok değinmiştir. Bakuvi namazla ilgili ayetlerde olduğu gibi hacca ilgili ayetleri de tefsir ederken bu ibadetin sosyal yönüne dikkat çekmiş, Müslümanların böyle bir mekanda toplanmasının bir ibadet mükellefiyetini yerine getirme olduğu gibi, Müslümanların din ve dünya işlerini istişare edip karara bağladıkları bir ibadet olduğunu vurgulamıştır. Ameli imandan bir parça sayan Bakuvi burada da aynı görüşünü yinelemiş, durumu müsait olduğu halde hacca gitmeyenin kafir olacağını söylemiştir.

²¹⁷ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/112.

B. MUAMELAT HÜKÜMLERİ

Bu başlıkta bazı muamelat konuları incelenecektir. Aile hukuku, miras hukuku ve ceza hukuku ile ilgili bazı konularda Bakuvi'nin görüşleri farklı müfessirlerin görüşleri ile delillendirilerek açıklanacaktır. Burada evlilik, mehir, mut'a nikahı, talak ve çeşitleri, yeminler- ila, zihar, miras hukuku, had ve kısas cezaları konularına değinilecektir. Konular hakkında bilgiler verilirken önce farklı müfessirlerin görüşleri ve güncel yorumlara değinilecek sonra ise Bakuvi'nin görüşleri onlarla karşılaştırılacaktır.

1. Aile Hukuku (Ahval-i Şahsiyye)

a. Evlilik

Aile hayatı eşlerin birbirilerine maddi ve manevi destek olarak hayat arkadaşlığı kurmalarını sağlar. Tabii ve helal yoldan neslin devamını sağlaması da diğer önemli noktasıdır.²¹⁸ İslam evliliği teşvik etmiş ve evliliğin meşru olmasını da nikah temeline dayandırmıştır. Evlilik şeran evlenme engeli bulunmayan bir kadının cinsel yönlerinden yararlanmayı erkeğe mübah kılan, ortak hayat ve nesli sürdürmek için bir bağ meydana getiren akittir.²¹⁹

İnsanlık tarihinde ilk evlilik Hz. Adem ile Hz. Havva arasında gerçekleşmiş, bir erkek ve bir dişiden yaratılan insan neslinin²²⁰ devamı da evlilik müessesesi tarafından korunmuştur.²²¹ Kur'an-ı Kerim'de çeşitli ayetlerde insanlar evliliğe teşvik edilmiştir:

“32. Aranızdaki bekarları, kölelerinizden ve cariyelerinizden elverişli olanlarla evlendirin. Eğer bunlar fakir iseler, Allah kendi lütfu ile onları zenginleştirir. Allah (lütfu) geniş olan ve (her şeyi) bilendir.

²¹⁸ Apaydın, H. Yunus, Bardakoğlu, Ali ve diğ. *İlmihal II (İslam ve Toplum)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/323, Ankara 2010, s. 195.

²¹⁹ Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Aile İlmihali*, Erkam Yayınları, İstanbul 2011, s. 128, 149.

²²⁰ Araf, 7/189.

²²¹ Işık, Şemsettin, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Evlenme ve Boşanma*, Ahsen Matbaa, Ankara, I. Baskı, Eylül 2004, s. 15.

33. *Evlenme imkanı bulunmayanlar ise, Allah, lütfu ile kendilerini varlıklı kılınca kadar iffetlerini korusunlar...*"²²² Kurulan evlilik yuvasında da eşler birbirini örten elbiseye benzetilmiştir.²²³ İslam'ın belirlediği esaslara göre kurulan ve buna göre sürdürülen evlilik ibadet niteliğinde kabul edilmiştir.²²⁴

İslam dininde evlilik, evleneceklerin durumuna göre farz, vacip, sünnet, haram ve mekruh kısımlarına ayrılır. Evlenmediği takdirde zinaya düşmesi kesin olan birinin evlenmesi farzdır. Evlenince eşine zulüm ve işkence yapacağı kesin olan birinin evlenmesi ise haramdır.²²⁵

Evliliğin meydana gelmesi için aşağıdaki şartların bulunması gerekir:

- a) Evlenecek kişilerin akıllı, ergen ve hür olmaları. Hanefiler dışındaki diğer üç mezhebe göre kadın tam ehliyetli olsa bile velisi aracılığıyla evlenebilir.
- b) Kadınla erkek arasında sürekli veya geçici evlenme engelini bulunmaması.²²⁶

i. Evlenme Manileri

- Devamlı Evlenme Manileri

Kan hısımlığı (kızı, annesi, kız kardeşi, kardeşinin kızı, halası, teyzesi), sıhri hısımlık (eşinin annesi veya kızı) ve süt hısımlığı (süt anne veya süt kardeş) devamlı evlenme manileridir. Bunlarla evlenmek ebediyen caiz değildir.²²⁷ Evlenilmesi haram olanlar Kur'an-ı Kerim'de böyle açıklanmıştır:

22. *Geçmişte olanlar bir yana, babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin; çünkü bu bir hayasızlıktır, iğrenç bir şeydir ve kötü bir yoldur."*

²²² Nur, 24/32-33.

²²³ Bakara, 2/187.

²²⁴ Döndüren, *a.g.e.*, s. 150.

²²⁵ Döndüren, *a.g.e.*, s. 153.

²²⁶ Döndüren, *a.g.e.*, s. 155.

²²⁷ Işık, *a.g.e.*, s. 21; Döndüren, *a.g.e.*, s. 160.

“23. *Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kız kardeş kızları, sizi emziren analarınız, süt bacularınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer onlarla (nikahlanıp da) henüz birleşmemişseniz kızlarını almanızda size bir mahsur yoktur. Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.*”²²⁸ Bu ayetlerde devamlı evlenme manileri tek tek sıralanmıştır.

Taberi (ö. 310/923) Nisa suresi 22. ayette *...babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin...* kısmının *...babalarınızın fasit bir şekilde evlendikleri gibi evlenmeyin...* şeklinde anlaşılması gerektiği görüşündedir. Çünkü ayette *ولا تتكحوا ما* و لا تتكحوا ما cümlesinde (ما) gelmiştir. Burada kadınlar kastedilmiş olsaydı (من) gelmesi gerekirdi. Çünkü (من) insanlar için, (ما) ise insanlar dışındaki varlıklar için kullanılır.²²⁹

Nisa suresi 23. ayette ise soy, süt ve sıhri hısımlık yoluyla haram kılınan kimseler sıralanmıştır. Soy yoluyla haram kılınanlar “... *Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kız kardeş kızları*”dır. Kadın esas alındığında ise baba, dede, oğul, torun, erkek kardeş ve bunların erkek çocukları, dayı ve amca evlenmesi ebedi haram olanlardır.

Süt hısımlığı emzirme sonucunda oluşan devamlı evlenme manisidir. Ayette yalnız “... *sizi emziren analarınız, süt bacularınız...*” zikredilmiştir. Ancak hadisi şerifte Allah Rasulü “*Soy yoluyla haram olanlar süt yoluyla da haram olur*”²³⁰ buyurmuştur. Süt hısımlığının oluşması için çocuğun emzirme süresi içinde (iki yıl) emmesi gerekir. Çoğunluk emmenin miktarı için sınır yoktur demişlerse de İmam Şafi ve İmam Ahmed b. Hanbel ise beş doyurucu ve fasılasız emmeyi şart koşmuştur.

²²⁸ Nisa, 4/22; 23.

²²⁹ Taberi, *Camii'l-Beyan*, II/481.

²³⁰ Buhari, Nikah, 7; Müslim, Rada 1; Ebu Davud, Nikah 7.

Kurtubi, barsaklara ulaşması halinde bir defa emmenin bile süt hısımlığı yarattığı görüşündedir.²³¹

Süt emziren kadın emen çocuğun öz annesi kabul edildiği için öz evladı kadının ailesinde kiminle evlenemezse süt emen çocuk ta onlarla evlenemez.

Süleyman Ateş de iki yaş içerisinde bir defa bile emmenin süt hısımlığı yarattığı görüşündedir. Yine o, emziren kadının usul ve furu'u (ataları, çocukları ve torunları)'ı, kardeşi, bacası, teyzesi, halası, amcası ve dayısının emene haram olduğu, kadının kocası, kocasının başka kadından olan çocukları ve diğer yakınlarının emen kişiye haram olmadığı görüşündedir.²³²

Sihri hısımlık ise evlenme neticesinde oluşur: “...eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı.” Eşlerinin anneleri (kayın valide) eşini yalnız nikahlamayla, eşlerinin kızları nikahla birlikte zifaktan sonra, oğulları ve torunlarının eşleriyle nikahlanmak haramdır.

Bundan başka iki kız kardeşi bir nikah altında tutmak da haramdır. Ölüm veya boşanma gerçekleştiği zaman iddet süresi sonunda erkek diğer kız kardeşe evlenebilir.²³³

Bakuvi Nisa suresi 22-23. ayetleri tefsir ederken bu ayetlerin İslam dininde evlenilmesi haram olan kadınlar oldukları açıklamasıyla başlamıştır. Evlilik için haram olma ya soy yönünden olur ya da sebep yönünden. Sebep ise iki kısımdır: süt emme veya evlilik. Ayette ilk önce sayılan yedi kısım kadın olan anneleri, kızları, kız kardeşleri, halaları, teyzeleri, kardeş kızları, kız kardeş kızları soy, kan hısımlığı yönünden evlilik için haramdır. İkinci süt emme yönünden haram olanlar süt anne ve süt kardeş sayılmıştır. Bakuvi süt emme ile soy arasında bir farkın olmadığını, süt veren kadının eşinin onun babası olduğunu, süt verdiği diğer çocukları, kadının kız

²³¹ Kurtubi, *el-Cami*, V/86.

²³² Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, s. 241-242.

²³³ Taberi, *Camiu'l-Beyan*, II/482; Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Aile İlmihali*, s. 169-172, 315.

kardeşi veya kadının kocasının kız kardeşinin süt emene haram olduğunu bildirmiştir. Süt hısımlığının ise bazı şartlarını saymıştır:

1. Emzirilen sütün doğumdan sonra gelmiş olması;
2. Çocuğun bir gün veya bir gece, ya da on beş defa arka arkaya kadını emmesi;
3. Çocuğun iki yaşından önce emmiş olması;
4. Doğum yapan kadının doğumunu dine uygun bir nikahla yapmış olması gerekir. Aksi takdirde zina ile doğmuş çocukla emen diğer çocukta süt hısımlığı meydana gelmez.²³⁴

Üçüncü kısım ise sihri hısımlıktır ki bu da evlilik yoluyla haram olanlardır. Bunlar dört kısımdır. Üçü devamlı haram olanlardır, biri ise geçici haram olanlardır. Devamlı haram olanlar eşlerinin anneleri, eşlerinin kızları ve kendi oğullarının hanımlarıdır. Bunlardan eşlerinin anneleri ve oğullarının hanımları evlendikten sonra zifaf gerçekleşmemiş olsa bile her halükarda haramdır. Ancak evlendiği eşini daha zifaf gerçekleşmeden boşarsa eşinin kızıyla evlenmesinde erkeğe bir mani yoktur. Geçici haram olan sihri hısımlar iki kız kardeşi aynı nikah altında tutmaktır. Kardeşlerden biri vefat ederse veya boşanma gerçekleşirse diğer kardeşle evlenmek caiz olur. Burada Bakuvi önceki ümmetlerde bu uygulamanın caiz olduğunu ve Yakup (a.s.)'n dayısının iki kızını bir nikah altında tuttuğunu örnek olarak vermiştir.²³⁵

Evlenmesi devamlı haram olanlardan biri de babalarının nikahladığı kadınlardır. Burada zifafın gerçekleşip gerçekleşmemesi önemli değildir. Bu kadınlar erkeğin oğullarına her zaman haramdır.²³⁶

Sonuç olarak daimi evlenme manilerinin sıralandığı Nisa 4/22-23. ayetleri tefsir ederken Bakuvi kan hısımlığı ve sihri hısımlık (evlilikle oluşan hısımlık)

²³⁴ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/306-308.

²³⁵ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/308-309.

²³⁶ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/306.

konusunda müfessirlerin genel kanısını kabul etse de süt hısımlığı konusunda Şii müfessirlerin görüşünü kabul ederek süt hısımlığının oluşması için çocuğun bir gün veya gece emmesi yahut on beş fasılasız emmenin gerçekleşmesi, sahîh nikah akdiyle doğmuş çocuğun iki yaşından önce emmesinin gerektiği görüşünü kabul etmiştir.

- *Geçici Evlenme Manileri*

Evlenmesi geçici haram olanlar ise aşağıdaki gruplardır:

a) Semavi bir dine bağlı olmayanlar:

“221. İman etmedikçe putperest kadınlarla evlenmeyin. Beğenseniz bile, putperest bir kadından, imanlı bir cariye kesinlikle daha iyidir. İman etmedikçe putperest erkekleri de (kızlarınızla) evlendirmeyin. Beğenseniz bile putperest bir kişiden inanmış bir köle kesinlikle daha iyidir. Onlar (müşrikler) cehenneme çağırır. Allah ise izni (ve yardımı) ile cennete ve mağfirete çağırır. Allah, düşünüp anlasınlar diye ayetlerini insanlara açıklar.”²³⁷

Bakuvî bu ayeti tefsir ederken Müslümanlara verilen “...putperest kadınlarla evlenmeyin!” emrinin müşrik ve putperestler için geçerli olduğunu, ehl-i kitabın bu emrin dışında kaldığını bildirmiştir. O burada Mümin bir cariye veya köle ile evliliğin, güzelliğinin sizi hayran bıraktığı bir müşrikten daha hayırlı olduğunu, bunun sebebinin de mümin kadının müşrik kocasına, mümin kocanın da müşrik hanımına uyararak İslam’dan dönüp küfre girme ihtimali olacağını delil göstermiştir. İman edinceye kadar müşrikle evlilik yasaklanmıştır.²³⁸

b) Nikah bağı sona ermemiş olanlar:

“24. (Harp esiri olarak) sahip olduğunuz cariyeler müstesna, evli kadınlar da size haram kılındı...”²³⁹

²³⁷ Bakara, 2/221.

²³⁸ Bakuvî, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/143.

²³⁹ Nisa, 4/24.

- c) İddet süresi içinde bulunanlar; bunlardan boşanmış kadınlar 3 ay hali (hayız veya temizlik müddeti)²⁴⁰, adetten kesilmiş veya adet görmeyenler üç ay,²⁴¹ eşi ölmüş kadınlar dört ay on gün²⁴², hamile kadınlar ise doğum yapıncaya kadar²⁴³ beklerler. Bu sürenin sonunda bu kadınlarla evlilik caiz olur.
- d) Dört ešli²⁴⁴ olanlar.²⁴⁵

ii. *Mehir*

Mehir nikah akdi sırasında erkeğin kadına verdiği mal veya paradır. Mehir İslam'ın kadına verdiği en önemli haklardan biridir. Kadının şahsi mülküdür ve kadın onda tam bir tasarruf yetkisine sahiptir. Kadının rızası olmadan başkasına devredilemez. Mehir İslam hukukunda kadını hem evliliğe ısındırmak, hem de ona belli bir mali güç kazandırmak amacıyla vacip kılınmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) de evlendiği bütün hanımlara mehir vermiştir.

Kur'an-ı Kerim'de farklı ayetlerde kadınlara mehirlerinin verilmesi emredilmiştir (Bakara, 2/236-237; Nisa, 4/4, 24-25; Maide, 5/5). Mehirin kaynağının Kur'an-ı Kerim olmasına rağmen yeterince kavranılmayıp, uygulama alanı bulamamıştır.

Mehir nikah akdinin şartlarından değil sonuçlarındandır. Malikiler hariç diğer mezheplere göre mehir vermeden yapılan evlilik geçerlidir. Maliki mezhebine göre nikah akdi sırasında mehirin tayin edilmemesi veya mehirin verilmeyeceğinin söylenmesi evlilik akdini fasit eder.

²⁴⁰ Bakara, 2/228.

²⁴¹ Talak, 65/4.

²⁴² Bakara, 2/234.

²⁴³ Talak, 65/4.

²⁴⁴ Bakuvî Nisa suresi 3. ayetin tefsirinde dört kadınla evliliğin şartlarına değinmiştir: “İslam ümmeti için dört kadından fazla evlilik haramdır. İki, üç veya dört kadınla evlenen kişi bu kadınlar arasında adil davranmakla mesuldür. Erkek ilişkide olmasa bile her 4 gecede bir sırasıyla hanımlarının yanında uyumalı, en geç 4 ayda bir onlarla ilişkiye girmelidir. Yemek, giyim, hizmetçi, barınma gibi hususlarda kadınlar arasında adil davranmalı, eğer bunu yapamayacaksa o zaman cariye ile evlenmesi daha doğru olur. Bu ayeti İslam'a karşı kullananlar ayetteki adaletle muamele edin emrine bakmadan iftiralarda bulunuyorlar. Oysaki kadınlar arasında adaleti sağlamak mümkün değildir. Araplar arasında çokeşlilik yaygın idi. Allah Teala böyle ağır bir şart getirmiştir ki insanlar bu işe cesaret edemesinler.” - Bakuvî, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/233.

²⁴⁵ Işık, a.g.e., s. 23-30.

Kur'an ve sünnette mehirin en fazla miktarının ne kadar olması belirtilmemiştir. Mehirin alt sınırını Şafii ve Hanbeliler belirlemezken, Hanefi mezhebine göre 10 dirhem (29.75 gr gümüş, 4.25 gr altın veya 2 koyun), Maliki mezhebine göre ise çeyrek dinar veya 3 dirhemdir.²⁴⁶

Kadının mehire ne zaman hak kazanacağına gelince ise ayeti kerimelerde bu hususa açıklık getirilmiştir:

“236. Nikahtan sonra henüz dokunmadan veya onlar için belli bir mehir tayin etmeden kadınları boşarsanız bunda size mehir zorunluluğu yoktur. Bu durumda onlara müt'a (hediye cinsinden bir şeyler) verin. Zengin olan durumuna göre, fakir de durumuna göre vermelidir. Münasip bir müt'a vermek iyiler için bir borçtur.

237. Kendilerine mehir tayin ederek evlendiğiniz kadınları, temas etmeden boşarsanız, tayin ettiğiniz mehrin yarısı onların hakkıdır. Ancak kadınların vazgeçmesi veya nikah bağı elinde bulunanın (velinin) vazgeçmesi hali müstesna, affetmeniz (mehirden vazgeçmeniz), takvaya daha uygundur. Aranızda iyilik ve ihsanı unutmayın. Şüphesiz Allah yapmakta olduklarınızı hakkıyla görür.”²⁴⁷

Evlenirken kadına verilen mehirin belli bir miktarı yoktur. İstenilen miktarda verilebilir. Kadınları boşadıkları zaman eşlerinin o mehiri onlardan geri alması caiz değildir.²⁴⁸

Bir erkek bir kadınla evlenirken nikah akdi zamanı mehiri tayin etmemişse ve zifaktan önce kadına talak verirse, kadına mehir vermesi gerekmez. Kadına bir miktar hediye vermesi (bir takım elbise veya bir miktar para) iyi olur. Verilecek hediye miktarı erkeğin maddi durumuna uygun olmalıdır. Bu talak verilen kadınların erkekler üzerindeki bir hakkıdır.

²⁴⁶ Kurtubi, *el-Cami'*, V/113-114; Aydın, Mehmet Akif, “Mehir”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII/389-391; Acar, Halil İbrahim, “Mehirin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. XVII, 2011, s. 368-378; Gezer, Arif, “Hz. Peygamber Dönemi Mehir Uygulaması İle Günümüz Mehir Uygulamasının Karşılaştırılması”, *YYÜİFD*, Van 2017, sy. 6, s. 55, 70; Gümrükçüoğlu, Saliha Okur, “İslam Aile Hukukunda Kadının Mehir Hakkına Toplumun Bakış Açısı”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. XVII, 2013, sy. 4, s. 227-229.

²⁴⁷ Bakara, 2/236-237.

²⁴⁸ Bakuvî, *Kəşfü'l-Həqayiq I/241*.

Nikah akdi zamanı mehir belirlenmişse, ancak erkek hanımını zifaktan önce boşarsa o zaman bu mehirin yarısı kadının hakkıdır. Ancak kadın veya kadının velisi (babası, dedesi veya vekili) bu mehirde vazgeçerlerse o zaman erkek o mehirin hepsini geri alabilir.

Mehir tayin olunmadan erkek hanımıyla birlikte olsa ve bundan sonra hanımına talak verse o zaman kadına mehirin mislini, yani kendisi gibi kadınların mehirleri kadar mehir verilir.²⁴⁹

Bakuvî Maide suresi 5. ayette geçen “... *Mümin kadınlardan iffetli olanlar ile daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz şartıyla... size helaldir...*” ayetini tefsir ederken “eğer birisi kadının mehirini vermemeyi düşünerek onunla evlense o kişi zina yapan hükmündedir” demiştir.²⁵⁰

iii. Mut’a Nikahı

Ehl-i sünnet ve İmamiyye Şia’sı arasındaki tartışmalı konulardan bir diğeri de mut’a nikahı konusudur. Mut’a nikahı muayyen bir bedel veya maddi menfaat karşılığında yapılan evliliklerdir. Mut’a sözlükte lezzet almak anlamındaki *temettu* kelimesinden türemiştir. Terim olarak ise erkeğin kadına vereceği bir bedel karşılığında dinen evlenme engeli bulunmayan kadın ve erkeğin belirli bir süre karı koca hayatı yaşamları için anlaşmalarıdır. Bu nikahta çocuk edinme, ünsiyet ve veraset gibi gayeler yoktur.²⁵¹

Mut’a nikahının Hz. Peygamber döneminde önceleri mübah olduğunda ittifak vardır. Daha sonra Hz. Peygamberin bu nikahı yasakladığı konusunda ise ihtilaf vardır. Ehl-i sünnet ulema ve Şia’nın Zeydiyye kolu bu nikah türünün İslam’ın ilk yıllarında zarurete binaen meşru olduğunu, ancak daha sonra yasaklandığını savunuyorlar. Ca’feriler ise mut’a nikahının devam ettiğini söyleyip delil olarak da

²⁴⁹ Taberi, *Camii’l-Beyan*, II/57-60; Bakuvî, *Kaşfü’l-Haqqayiq*, I/157-158; III/78-79; Acar, “a.g.m.” s. 379-385.

²⁵⁰ Bakuvî, *Kaşfü’l-Haqqayiq*, I/395; III/79.

²⁵¹ Canan, İbrahim, *Ehl-i Sünnet ve Şia’da Mut’a Nikahı*, Rağbet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006, s. 29; Dönmez, İbrahim Kafi, “Müt’a”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/174; Öztürk, a.g.e., s. 267; Kahraman, Abdullah, “Mut’a Nikahı Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. IX, 2007, s. 153-154.

Nisa suresi 24. ayeti gösterirler.²⁵² Şii'lere göre Kur'an ve sünnette mut'a nikahını kesin olarak yasaklayan hiçbir delil bulunmamaktadır. Şii müfessirlere göre mut'a nikahı Nisa suresi 24. ayetle meşru kılınmış, bizzat Hz. Peygamberin izniyle uygulanmış ve hükmü hala geçerlidir. Ayeti kerimede:

*“(Harp esiri olarak) sahip olduğunuz cariyeler müstesna, evli kadınlar da size haram kılındı. Allah'ın size emri budur. Bunlardan başkasını, namuslu olmak ve zina etmemek üzere mallarınızla (mehirlerini vererek) istemeniz size helal kılındı. Onlardan faydalanmanıza karşılık kararlaştırılmış mehirlerini verin. Mehir kesiminden sonra (bir miktar indirim için) karşılıklı anlaşmanızda size günah yoktur. Şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir.”*²⁵³ buyrulmuştur.

Şii ulema bu ayetin mut'a nikahına delil olmasını da şöyle açıklamışlar: “Burada “mehir” değil “ucur” kelimesi kullanılmış, “ücretlerini verin” anlamındaki cümleye “takip” anlamı taşıyan “fa” harfiyle başlanarak ödenecek ücretin hemen yerine getirilmesi emredilmiştir. Kalıcı nikahta ise mehir örf'e bağlı olup önce veya sonra verilebilir.”²⁵⁴

Ehl-i sünnet ulemanın bir kısmı Nisa suresi 24. ayetin Mü'minun suresi 5-7. ayetlerle nesh edildiği görüşünü savunsalar da Şii müfessirler Mü'minun suresindeki ayetin Mekke döneminde, Nisa suresindeki ayetin ise Medine döneminde indiğini gerekçe göstererek bu nesh ihtimalini reddetmişler.²⁵⁵

Ca'ferilerin mut'a nikahına sünnetten getirdikleri delil ise Hz. Peygamberin gizlice muta nikahı yaptığı iddiasıdır. Hanımlarından birinin bunu öğrenmesi ve onu gayr-ı meşru ilişki yapmakta suçlaması üzerine Hz. Peygamber: “*Bu süreli bir nikahtır ve bana helaldir. Bu sırrı koru.*” demiştir. Bunun üzerine Tahrir suresi 3. ayet nazil olmuştur.

²⁵² Şener, Abdulkadir, “Şiiliğe Göre Furu'u'd-Din (Ahval-i Şahsiyye)”, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, (13-15 Şubat, 1993), İSAV, İstanbul 1994, s. 451; Kahraman, “a.g.m.”, s. 154.

²⁵³ Nisa, 4/24.

²⁵⁴ Dönmez, “a.md”, s. 174; Öztürk, a.g.e. s. 267-268.

²⁵⁵ Dönmez, “a.md”, s. 174.

Yine İbn Abbas'ın “Ömer mut'ayı yasaklamasaydı ancak az sayıda günahkar zina ederdi” sözünü naklederek, mut'a nikahının ne Kur'an ayetleriyle ne de Hz. Peygamberin sözleriyle yasaklanmayıp bunu Hz. Ömer'in kendi iradesiyle yasakladığını savunmuşlar.

Cabir'den gelen başka bir rivayette ise o, “Rasulullah zamanında bir avuç hurma ve un karşılığında mut'a yapardık. Bu Ebu Bekir zamanında da devam etti. Nihayet Amr b. Hureys sebebiyle Ömer bunu yasakladı” demiştir.²⁵⁶

Ca'feri fikhında mut'a nikahının gerçekleşmesi için aşağıdaki şartların olması gerekir:

- 1) Kadının buluğ çağında olması ve evlenme engelini bulunmaması – (Evli, iddet bekleyen, nesep, sıhriyet ve süt yoluyla haram olan Müslüman, Ehl-i kitap ve Mecusi kadınla mut'a nikahı yapılmaz. Şii bir kadının gayr-i müslimle mut'a nikahı yapması caiz değildir.);
- 2) Açık sözlü beyanın bulunması;
- 3) Ücretin önceden tayin edilmesi - Mehir miktarında sınırlama yoktur, istenilen miktarda mehir tayin edilebilir;
- 4) Belirli bir sürenin belirlenmesi – Asgari bir süre sınırlaması yoktur, fakat insan ömrünü aşmayacak makul bir miktarda sürenin tayin edilmesi gerekir.²⁵⁷

Dört eşli olan biri mut'a nikahı ile yeni eş alabilir. Çünkü bu şekilde evlenen kadın cariye hükmündedir, erkek bin kadınla bile mut'a nikahı yapabilir. Mut'a nikahında efdal olan iffetli bir kadınla yapılmasıdır. Bakire bir kadınla yapılması kerih görülmüştür.²⁵⁸

²⁵⁶ Dönmez, “a.md”, s. 175-176; Kahraman, “a.g.m.”, s. 158; Öztürk, *a.g.e.*, s. 294.

²⁵⁷ Dönmez, “a.md”, s. 174-175; Kahraman, “a.g.m.”, s. 164; Öztürk, *a.g.e.*, s. 272-273.

²⁵⁸ Kahraman, “a.g.m.”, s. 165-166; Öztürk, *a.g.e.*, s. 273.

Mut'a nikahı önceden belirlenmiş sürenin sonuna gelindiğinde sona erer. Bu nikahta talak hükümleri uygulanmaz ve taraflar arasında önceden belirlenmiş bir anlaşma yoksa birbirilerine mirasçı olmazlar. Mut'a yoluyla alınan kadının anlaştığı süre bittikten sonra bain talakla erkekten boşanmış olur. Adet gören kadın bir veya iki hayız müddeti, adetten kesilmiş kadın ise 45 gün iddet müddeti bekler. Bu nikahta da evlenme engeli (sihriyet haramlığı) oluşur (kadının kızı kocanın üvey kızı olur). Kadın bu nikahtan hamile kalmışsa doğuma kadar iddet bekler. Çocuk babaya ait olur.

Eğer zıfak gerçekleşmemişse erkeğin ücret ödemesi, kadının ise iddet beklemesi gerekmez.²⁵⁹

Çoğunluğun görüşüne göre mut'a Hayber'in fethi günü yasaklanmıştır. Hz. Ali'den gelen bir rivayette o şöyle demiştir: *“Rasulullah Hayber Gazvesinde mut'a nikahını ve evcil eşek etini yasaklamıştır.”*²⁶⁰ En son yasak ise Veda Haccı'nda olmuştur.²⁶¹

Bakuvi mut'a nikahı ile ilgili görüşlerini Mü'minun suresi 5-7. ayetleri tefsir ederken vermiştir. Ayetlerde:

“5. Ve onlar ki iffetlerini korurlar;

6. Ancak eşleri ve ellerinin sahip olduğu (cariyeleri) hariç. (Bunlarla ilişkilerden dolayı) kınanmış değillerdir.

*7. Şu halde, kim bunun ötesine gitmek isterse, işte bunlar, haddi aşan kimselerdir.*²⁶² buyrulmuştur. Bu ayetlerde iki çeşit kadının helal olduğuna işaret ediliyor. Biri daimi nikahlı eş, diğeri ise cariye.

Bakuvi mut'a nikahı ile ilgili Müslümanların çoğunun haram, bir kısmının ise helal dediğini nakleder. Helal olduğunu savunanlar Hz. Peygamberin mut'anı helal

²⁵⁹ Canan, *a.g.e.*, s. 30; Dönmez, “a.md”, s. 175-176; Kahraman, “a.g.m.”, s. 164-166; Öztürk, *a.g.e.*, s. 274-275.

²⁶⁰ Müslim, “Nikah”, 25-30, 32.

²⁶¹ Kahraman, “a.g.m.”, s. 160, 166.

²⁶² Mü'minun, 23/5-7.

kıldığını kabul edip, sonra haram ettiğine dair olan rivayetleri kabul etmiyorlar. Mut'a nikahının haram olduğunu savunanlar ise hem bu ayeti, hem mut'a nikahının haram olduğunu bildiren hadisi, hem de II. halife Hz. Ömer b. Hattab'ın onun haram olduğuna dair verdiği fetvayı kabul edip şöyle demişler:

*“Mut'aya zevce denilmez. Çünkü kadının eşi veya kendisi vefat ettiğinde onların birbirine mirasçı olmaları gerekir. Hem de kadının barınması, yemesi, içmesi eşine aittir. Mut'a nikahında miras ve eşin kadına bakmakla yükümlü olmaması sebebine o kadına zevce denmez.”*²⁶³

Bakuvi daha sonra Abbasi halifesi Me'mun zamanında Me'mun'un mut'a nikahının helal olduğunu ilan ettirdiğini, kadı Yahya b. Aksam'ın bu hükme karşı çıkarak mut'a nikahının zina olduğunu ve haram olduğunu delillerle ispat ettiğini nakletmiştir. Burada gelen hadiste Hz. Ali'nin *“Hz. Peygamber bana mut'a nikahının haram olduğunu halka söylememi emretti.”* dediği nakledilmiştir. Müfessir bu hadisin doğruluğunu kabul etmeyerek:

“Eğer bu hadis doğru olsaydı o zaman Hz. Peygamberden sonra halifeler döneminde mut'a nikahının haram olmasında şüphe olmayıp İbn Abbas gibi bir çok sahabeden mut'a nikahının helal olması rivayeti gelmez, Hz. Ali'nin evlatları olan imamlar da mut'a nikahının helal olmasına fetva vermezlerdi.

*Mut'a nikahının helal olması hikmet üzere de olup, insanı zinadan korumak için de gereklidir. Mut'a nikahının haram olması sebebiyle kadınlara karşı zaafi olan birisinin zinaya düşmesi daha tehlikelidir. Bu halde taklidi bırakıp, dini düşünerek mut'a nikahının helal olduğunu kabul etmek gerekir. Eğer şeriatta helal edilmeseydi de dinin hikmeti onun helal olmasını vacip ederdi. İlk dönemlerde mut'a nikahının helal olması İslam ümmetinin icması ile sabit iken uydurma hadislerle onu haram saymak akıl karı değildir.”*²⁶⁴ demiştir.

²⁶³ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/551-552.

²⁶⁴ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/552-553.

Ehl-i kitaptan iffetli kadınlarla evliliğe iznin verildiği Maide suresi 5. ayette Şii-İmamiyye bu evlilikten kastedilenin muta nikahı olduğu görüşündedir:

*“... Mümin kadınlardan iffetli olanlar ile daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz şartıyla, namuslu olmak, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helaldir...”*²⁶⁵

Bu ayet ehl-i kitapla evlenmeye açık şekilde izin veriyor. Ancak Şii alimleri ehl-i kitap kadınlarla daimi nikahla evlenmeyi caiz görmemişlerdir. Ayette mut’a nikahına işaret edildiğini savunmuşlar. Bakuvi Şii alimlerin ehl-i kitabın temizliğine inanmamakla birlikte onlarla mut’a nikahı yapmaya izin vermelerini eleştirmiştir.²⁶⁶

Sonuç olarak Bakuvi de mut’a nikahının hükmünün nesh edilmeyip geçerli olduğu görüşündedir. O bu nikahın geçerli olmasının gerekçesini Hz. Peygamber sonrası halifelerin buna izin vermeleri, Hz. Ali’nin soyundan gelen imamların bu nikahı kabul etmeleri ve dinin hikmeti gereği olduğunu söylemiştir. Bakuvi’ye göre kadınlara düşkün olan birisinin zinaya düşmesi daha tehlikelidir.

Ancak kadın mut’a nikahı yaptığı zaman normal nikahla kendisine verilen haklardan mahrum olur. Geçici bir süreliğine erkeğin tasarrufunda olur. Nikahın bitimiyle de boşanmış olur. Farklı beldelerden gelip orda mut’a nikahı yapan birisi sürenin bitiminde oradan ayrıldıktan sonra kadının hamile olduğu anlaşılırsa hem kadın hem de çocuk mağdur olur. Bir erkeğin evliliği dört kadınla sınırlandırılmışken –ki Bakuvi Nisa suresinin 3. ayetini tefsir ederken tek eşliliği teşvik ediyor- isterse bin kadınla bile mut’a nikahı yapabilmesi bu nikahın şehvet dışında bir gayesinin olmadığını gösterir. Mut’a nikahı ile ilgili rivayetler incelendiğinde bu nikaha yalnızca seferlerde izin verildiği, normal zamanlarda ise uygulanmadığı görülecektir. Bakuvinin erkeğin zinaya düşme ihtimalini göz önünde bulundurarak kadını düşünmeden bu nikah türüne cevaz vermesi ve desteklemesi onun ileri görüşlülüğü ile çelişir. Kızların okumasını ve ilim sahibi olmasını daima destekleyen birinin kadının maddi ve manevi haklarının hiçe sayıldığı bu geçici nikah türünü

²⁶⁵ Maide, 5/5.

²⁶⁶ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqqayiq*, I/395.

desteklemesi doğrusu yadırganacak bir durumdur. Bizim toplumumuzda mut'a nikahı yapılan kadına iyi gözle bakılmayacağı için de bu nikah türünün hükmü geçerli değildir.

b. Nikah Akdinin Sona Ermesi - Talak

Talak sözlükte “serbest kalmak, bağından kurtulmak” anlamına gelir. Terim olarak ise belli lafızlarla (boşadım, hürsün, istediğin yere git v.s.) nikahın bozulmasını ifade eder. İslam dini evliliği teşvik etmiş, evliliğin sürdürülmesinin mümkün olmadığı durumlarda ise talakı meşru saymıştır. Ancak talak, “*Helal şeyler içerisinde Allah'a en sevimsiz gelen amel*”²⁶⁷ olarak nitelendirilerek de evliliğin keyfi bir şekilde sona ermesinin önlemi alınmıştır.²⁶⁸ Talak, zaruri durumlarda başvurulması gereken bir haktır.²⁶⁹

Kur'an-ı Kerim'de karı koca ilişkilerinde eşlere hanımlarıyla güzel geçinmek emredilmiş,²⁷⁰ eğer aralarındaki sorunlar çözülemez ve boşanacak olurlarsa da boşanma işleminin hemen yapılmayıp önce erkeğin kadına öğüt vermesi, tutmazsa yatağını ayırması, bununla da uslanmazsa dövmesi emredilmiştir:

“... Baş kaldırmısından endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin, onları yataklarda yalnız bırakın ve (bunlarla yola gelmezlerse) dövün. Eğer size itaat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayın; çünkü Allah yücedir, büyüktür.”²⁷¹ ayetiyle boşanmaya karar veren kişi üç safhalı tedbirlerle geri döndürülmeye çalışılmıştır. Allah'ın emirlerine uymaktan kaçınan ve kocasına itaat etmeyen bir kadına karşı önce öğüt vermek, tutmazsa onu yatakta yalnız bırakmak veya ona sırtını dönmek gibi psikolojik tedbirler görülür, bununla aile içi

²⁶⁷ Ebu Davud, Talak, 3 (2177).

²⁶⁸ Acar, H. İbrahim, “Talak”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX/496; Yılmaz, İbrahim, *Yetki ve Sistem Açısından İslam Hukukunda Boşanma*, Laçın Yayınları, I. Baskı, Kayseri 2007, s. 6-7; Erturhan, Sabri, “İslam Hukuku Açısından Öfkeli Şahsın Talakı”, *CÜİFD*, 1994, VI/II, s. 207.

²⁶⁹ Arık, M. Selim, “Boşanma (Talak) Konusunda Bazı Yanlış Algılamalar”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2004 (Ocak, Şubat, Mart), XXXX/I, s. 102.

²⁷⁰ Rum, 30/21.

²⁷¹ Nisa, 4/34.

huzursuzluk giderilemezse hafifçe dövmekle aile yuvasının yıkılmasının karşısı alınmaya çalışılır.²⁷²

Yine başka bir ayeti kerimede kadın ve erkek geçimsizliğinde aralarında sulh yapılması teşvik edilmiştir:

*“Eğer bir kadın kocasının geçimsizliğinden yahut kendisinden yüz çevirmesinden endişe ederse, aralarında bir sulh yapmalarında onlara günah yoktur. Sulh (daima) hayırlıdır. Zaten nefisler kıskançlığa hazırdır. Eğer iyi geçinir ve Allah’tan korkarsanız şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”*²⁷³ ayetiyle de insan fitratının tabi huylarından biri olan kıskançlığın aile müessesesine zarar vermemesi için sulhun daha hayırlı olduğu vurgulanır. Bu tedbir de fayda etmediği takdirde erkeğin ve kadının ailesinden birer hakim tayin edilerek onların arasının düzeltilmesine çalışılır:

*“Eğer karı kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin. Bunlar barıştırmak isterlerse Allah aralarını bulur; şüphesiz Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdar olandır.”*²⁷⁴

Ancak hakem kararının fayda etmediği durumda yine boşanma hemen gerçekleşmez, erkeğe kararını yeniden gözden geçirmesi için bir zaman dilimi olan kadının beklediği iddet süresi verilir.

Eşler arasında anlaşmazlığın artması, karşılıklı güvenin sarsılması, yanlış eş seçimi gibi durumlarda ise İslam dini boşanmayı kolaylaştırmıştır. Böylece eşler yeni bir evlilik yaparak mutlu ola bilirler.²⁷⁵ İslam dininde evlilikler aşağıdaki durumlarda sona erer: boşama, muhalea (karşılıklı anlaşma), hakim kararı, irtidad, mulaane

²⁷² Acar, H. İbrahim, *İslam Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum 2000, s.24-32; Eroğlu, Selahattin, “Talâk Hakkında Kur’an-ı Kerim’in Genel Tutumu”, *AÜİFD*, 1986, XXVIII/160.

²⁷³ Nisa, 4/128.

²⁷⁴ Nisa, 4/35.

²⁷⁵ Acar, a.g.e. s. 35; Yılmaz, a.g.e. s. 7-9.

(kocanın zina isnad etmesi üzerine yeminleşme), ila (4 aydan fazla süre eşinden ayrı kalmaya yemin etme) ve ölüm.²⁷⁶

i. Talakın Dindeki Yeri

Talak eşler arasında nikahla ortaya çıkan bağı kaldırılmasıdır. İslam hukukunda talak erkeğin tek taraflı beyanıyla yapıla bildiği gibi (talak), tarafların anlaşması veya mahkeme kararıyla da yapıla bilir. Kadının mali hakkından feragat etmesi veya mali bir ödeme yapmasıyla tarafların anlaşarak yaptığı boşanmaya “hull” veya “muhalea”, mahkeme kararıyla yapılan boşanmaya ise “tefrük” denir.²⁷⁷

Kur’an-ı Kerim’de ve hadislerde boşanma yetkisinin erkeğe verildiği görülür.²⁷⁸ Erkek tek taraflı irade beyanıyla eşini boşaya bildiği gibi bu işi vekili vasıtasıyla da yapa bilir. Boşamada kadının rızası alınmaz. Nikah sırasında veya sonrasında erkeğin kadına boşanma hakkı tanınması (tefviz-i talak) kadına üç boşanma hakkından birini verir. Kadın erkeğe bir ödemede bulunursa veya eşinden alacağı mehirden vazgeçerse de kadına eşinden boşanma hakkı verilir.

Toplumumuza baktığımız zaman son dönemlerde boşanmaların arttığı, hatta boşanma başvurularının kadınlar tarafından daha fazla yapıldığı görülür.²⁷⁹ Boşanmaların bu kadar fazlaşmasının sebepleri de kadının Allah’a ve kocasına itaatinin azalması veya kalmaması, ikincisi ise kocasının gıyabında onun ve kendinin namusunu ve malını korumamasıdır.²⁸⁰

ii. Talak Çeşitleri

Kur’an ve sünnete uygunluğu bakımından talak Sünni ve bid’i talaka, evliliği bitirme bakımından ise ric’i ve bain talaka ayrılır. Kur’an ve sünnette belirtilen

²⁷⁶ Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Aile İlmihali*, Erkam Yayınları, II. Baskı, İstanbul 2011, s. 341.

²⁷⁷ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 48; Apaydın ve diğerleri, *İlmihal II (İslam ve Toplum)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/323, Ankara 2010, s. 224.

²⁷⁸ “Kadınları boşamak istediğiniz zaman...” – Talak 65/1.

²⁷⁹ Türkiye İstatistik Kurumu’nun verilerine göre 2017 yılında evlenen çift sayısı 569.459, boşanma sayısı ise 128.411 olmuştur. Boşanmaların %38.7’si ise evliliğin ilk beş yılında gerçekleşmiştir. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27593>, erişim tarihi 10.02.2019.

²⁸⁰ Acar, *a.g.e.*, s. 54; Arık, “a.g.m.”, s. 103, 105.

şartlara uygun yapılan boşamaya Sünni talak denilir. Bu talak türünde erkek hanımını temizlik döneminde cinsel ilişkide bulunmadan bir ric'i talakla boşar ve iddet bitimine kadar bekler.²⁸¹ Kur'an-ı Kerimde Bakara suresi 228-229. ayetlerde ve Talak suresi 1-3. ayetlerde Sünni talakın hükümleri açıklanır:

“228. Boşanmış kadınlar, kendi başlarına (evlenmeden) üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler. Eğer onlar Allah'a ve ahret gününe gerçekten inanmışlarsa, rahimlerinde Allah'ın yarattığını gizlemeleri kendilerine helal olmaz. Eğer kocalar barışmak isterlerse, bu durumda boşadıkları kadınları geri almaya daha fazla hak sahibidirler. Erkeklerin kadınlar üzerindeki hakları gibi, kadınların da erkekler üzerinde belli hakları vardır. Ancak erkekler kadınlara göre bir derece üstünlüğe sahiptirler. Allah azizdir, hakimdir.

229. Boşama iki defadır. Bundan sonra ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir. Kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şey almanız size helal olmaz. Ancak erkek ve kadın Allah'ın sınırlarında kalıp evlilik haklarını tam tatbik edememekten korkarlarsa bu durum müstesna. (Ey müminler!) Siz de karı ile kocanın, Allah'ın sınırlarını, hakkıyla muhafaza etmelerinden kuşkuya düşerseniz, kadının (erkeğe) fidiye vermesinde her iki taraf için de sakınca yoktur. Bu söylenenler Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın onları aşmayın. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa işte onlar zalimlerdir.”²⁸²

“1. Ey Peygamber! Kadınları boşayacağınızda, onları iddetlerini gözeterek boşayın ve iddeti de sayın. Rabbiniz Allah'tan korkun. Apaçık bir hayasızlık yapmaları hali bir yana, onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa, şüphesiz kendine zulmetmiş olur. Bilemezsiniz, olur ki Allah, bundan sonra bir durum ortaya çıkarıverir.

²⁸¹ Taberi, *Camii'l Beyan*, VIII/324; Kurtubi, *el-Cami'*, XVII/418; Acar, *a.g.e.*, s. 72-73; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 105

²⁸² Bakara, 2/228-229.

2-3. İddet müddetlerini doldurdıklarında onları ya meşru ölçüler içerisinde (nikahınız altında) tutun veya onlardan meşru ölçülere göre ayrılın. İçinizden adalet sahibi iki kişiyi de şahit tutun. Şahitliği Allah için yapın. İşte bu Allah'a ve ahret gününe inananlara verilen öğüttür. Kim Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu ihsan eder. Ve ona beklemediği yerden rızık verir. Kim Allah'a güvenirse, O ona yeter. Şüphesiz Allah, emrini yerine getirendir. Allah her şey için bir ölçü koymuştur.²⁸³

Bakara suresi 228. ayette geçen ve kadınların beklemeleri gereken iddet süresi ile ilgili müfessirlerin farklı görüşleri vardır. Taberi (ö. 310/923) ayette geçen القروء kelimesinin Arapçada “belli bir vakitte gelmesi alışılmış bir şeyin gelme vakti” veya “belli bir vakitte gitmesi alışılmış bir şeyin gitme vakti” anlamlarına geldiğini, bu nedenle bu kelimenin hem adet görme hem adetten temizlenme olarak yorumlandığını söylemiş, ancak uygun olanın “adetten temizlenme” olduğu görüşü tercih etmiştir.²⁸⁴

Zemahşeri (ö. 538/1144) 'ye göre القروء kelimesi adet görmek anlamındaki القروء kelimesinin çoğuludur. İddeteki asıl maksat rahmin temizlenmesidir. Rahmin temizliğini sağlayan da adet görmedir.²⁸⁵

Tabatabai (ö. 1981) القروء kelimesinin القروء kelimesinin çoğulu olduğunu ve bunun da farklılaşmayı ve başkalaşmayı doğuran toplanma anlamına geldiği söylemiştir. O kelimenin ay hali anlamında olabileceği görüşündedir.²⁸⁶

Tabersi (548/1154) ise القروء kelimesinin adet hali veya adetten temizlenme olduğuyla ilgili görüşler nakledip, “adetten temizlenme” olduğu görüşünü tercih etmiştir.²⁸⁷

Bakvi Bakara suresi 228. ayette geçen القروء kelimesini “temizlik dönemi” olarak yorumlamıştır. Adet gören kadınlara talak verildikten sonra 3 defa adetten

²⁸³ Talak, 65/1-3.

²⁸⁴ Taberi, *Camiu'l-Beyan*, 2/18-19.

²⁸⁵ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, I/720.

²⁸⁶ Tabatabai, *el-Mizan*, II/230-231

²⁸⁷ Tabersi, *Mecmau'l-Beyan*, II/82.

temizlenmelerini beklerler ve bu temizlik döneminin bitiminde yeniden evlenme hakkına sahiptirler.²⁸⁸

Kur'an ve sünnete aykırı yapılan boşanmaya ise bid'i talak denir. Kocanın karısını hayız veya nifas halindeyken yahut temizlik döneminde ilişkiden sonra boşaması bid'i talaktır. Kişinin hanımını adetli iken boşaması sünnete uygun olmasa da geçerlidir.²⁸⁹

Evliliği bitirme yönünden talak iki çeşittir: Ric'i talak ve bain talak. Erkeğin yeni bir nikah akdine ve mehire gerek duymadan iddet süresi içinde eşine dönmesine "ric'i talak" (dönülebilir boşanma) denir.²⁹⁰ Talakta asıl olan da ric'i yani dönülebilir olmasıdır. Bakara suresi 229. Ayette geçen "*Boşama iki defadır...*" kısmının anlamı ric'i talakla boşamadır.²⁹¹ Ric'i boşamanın şartları ise şunlardır:

1. Fiili birleşme (zifaf) sonrası olmalı;
2. Sarih sözlerle yapılmalı;
3. Üçüncü boşama olmamalı.

Ric'i talakta herhangi bir özel durum yoksa kadının iddet süresini kocasının evinde geçirmesi gerekir. Bu süre içerisinde koca kadının geçimini temin eder, kadın da ondan izinsiz dışarı çıkmaz.²⁹² İddet süresinin beklenmesi eşleri ile zifafa girmiş kadınlar için geçerlidir. Zifafa girmeden boşanma gerçekleşmiş kadınlar için Allah Teala Ahzab suresi 49. ayette "*Ey iman edenler! Mümin kadınları nikahlayıp da, henüz zifafa girmeden onları boşarsanız, onları sayacağınız bir iddet süresince bekletme hakkınız yoktur. O halde onları (bir bağışla) memnun edin ve onları güzel bir şekilde serbest bırakın.*" emriyle onların iddet beklemelerine gerek olmadığı açıklanmıştır.²⁹³

²⁸⁸ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/147-148.

²⁸⁹ Taberi, *Camii'l-Beyan*, VIII/325; Kurtubi, *el-Cami'*, XVII/418; Acar, *a.g.e.*, s. 76.

²⁹⁰ Bakara, 2/228, 229, 231, 232; Talak, 65/1.

²⁹¹ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, I/224.

²⁹² Taberi, *Camii'l-Beyan*, VIII/326; Acar, *a.g.e.*, s. 66; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 106-107.

²⁹³ Kurtubi, *el-Cami'*, XVII/417.

Bakara suresi 228. ayetin devamında Bakuvi “hul’i talak” ve “mübarat talak” diye iki talak çeşidine değinmiştir. Hul’i talakta kadın boşanmak isterse erkeğe mehiri kadar veya daha fazla bir miktar ödeme yaparak, mübarat talakta ise kadın erkeğe mehirini vererek anlaşmalı olarak boşana bilir. Bu iki talakta erkeğin kadına dönme hakkı yoktur. Talak gerçekleşince kadın eşinden boşanmış olur. Eğer kadın verdiği miktarı geri alırsa talak rici talaka döner ve erkeğin hanımına dönme hakkı doğar.²⁹⁴

İddet sırasında yeni bir nikah akdi ve mehir olmadan eşine dönebilmeye imkan tanıyan boşama şekli olan ric’i boşama iki seferdir. Erkek isterse iddet süresi içinde eşine döne bilir. Ancak üçüncü boşamadan sonra artık erkeğin kadına dönme hakkı kalmaz. Erkek eşini boşarken onun mehirinden bir şey alması ona helal değildir. Ancak kadın kendi rızasıyla bir şey vermek istese de verebilir. Eşini üçüncü defa boşayan kocaya artık eşi helal değildir, kadının başka biriyle evlenip aile hayatı yaşamaları gerekir. Eğer bu yeni evlendiği eşi vefat eder veya onu boşarsa o zaman eski kocasına geri döne bilir.²⁹⁵

Bakuvi Talak suresi 1. ayetin tefsirinde ise yine boşanmış kadınların iddetinin üç temizlik süresi olması görüşünü beyan eder. Ric’i talakla boşanan kadının eşinin evinde kalması ve eşinin onun geçimini sağlaması gerekir. Bu sırada kadın bu evden izinsiz dışarı çıkmamalıdır. İddet süreleri sona gelen kadınlara kocaları ya döner ya da onları güzelce salıverir. Adetten kesilen kadınlarla hiç adet görmeyen kadınların iddet süresi üç aydır. Hamile kadının iddeti ise çocuk doğana kadardır.²⁹⁶

Zifafa girilmeden boşanmış kadınlar için iddet süresi beklemek yoktur. Eğer mehir önceden tayin edilmişse kadın o mehirin yarısını alır, tayin edilmemişse o zaman erkeğin onu memnun edecek bir hediyeyle kadını göndermesi gerekir.²⁹⁷

Bain talak kesin ayrılık meydana getiren ve dönüşü olmayan talak çeşididir. Bain talak bir ve ikinci boşama sonunda meydana geliyorsa “beynunet-i suğra”,

²⁹⁴ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/148-149.

²⁹⁵ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/148-150.

²⁹⁶ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, III/658-659.

²⁹⁷ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, III/78.

üçüncü boşamadan sonra meydana geliyorsa “beynunet-i kübra” denilir. İlkinde kocanın karısına dönmesi için yeni bir nikah yapması ve mehir ödemesi gerekir. İkincisinde ise erkeğin eşine döne bilmesi için hüлле²⁹⁸ yapılması gerekir.²⁹⁹

iii. Üç Talakın Zamanı

Bakara suresi 229-230. ayetlerle ve Talak suresi 1. ayetle boşama yetkisi verilen erkekler üç boşamayla sınırlandırılmışlar. Erkeğin bu üç talak hakkını her biri bir temizlik süresi içinde olmakla ayrı zamanlarda kullanması en uygun olanıdır. Ancak bir temizlik süresi içerisinde birden fazla zaman ve yerde yapılan boşamalarla üç talak yapılarak evlilik bağı sonlandırılır bilir.³⁰⁰ Cumhurun görüşüne göre bir koca eşini tek sözle üç defa boşarsa, üç boşama da geçerli olur. Kadın başka biriyle sahih bir evlilik (nikah akdi ve zifaf) yapmadan ve bu eşinden ayrıldıktan sonra iddet süresini tamamlamadan eski eşine dönemez.³⁰¹ Bir lafızla veya bir oturumda gerçekleşen üç kere boşama İmamiyye Şia’da bir kere boşama hükmündedir.³⁰² Ancak, bir seferde verilen üç talakın günümüz açısından bir talak hükmünde olması daha uygundur.³⁰³

c. Yeminler

Bir kimsenin kararlılığını göstermek ve başkalarını ikna etmek için sözünü Allah’ın adını veya sıfatlarını anarak kuvvetlendirmesidir. Yemin edecek kişi Allah dışında bir şey üzerine yemin ederse yemini geçerli sayılmaz. Hadislerde bunun şirk olacağı belirtilir. Ancak Allah’ın kelam sıfatından kaynaklandığı için Kur’an-ı Kerim üzerine yemin geçerli sayılmıştır.

²⁹⁸ Hüлле – üç talakla boşanan bir kadının eski kocasıyla tekrar evlenebilmesi için başka bir erkekle evlenmesidir. Bu kadın iddet bekledikten sonra başka biriyle sahih bir evlilik yapar, bu evliliğin ölüm veya boşama ile son bulmasından sonra iddet süresini bekledikten sonra nikah usullerine uygun şekilde eski kocasına döne bilir. – Köse, Saffet, “Hülle”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII/475; Üç talakla boşanmış kadının eski eşine yeniden dönmek için yaptığı bu evliliğin sahih bir evlilik olması, yani nikah akdiyle birlikte zifafın da gerçekleşmesi gerekir. Aksi takdirde sadece nikah akdi yapıp zifaf gerçekleşmezse kadın eski eşine helal olmaz. – Taberi, *Camii’l-Beyan*, II/34.

²⁹⁹ Acar, *a.g.e.*, s. 69-71; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 108.

³⁰⁰ Acar, *a.g.e.*, s. 75, 122, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 124.

³⁰¹ Döndüren, *a.g.e.*, s. 379.

³⁰² Tabatabai, *el-Mizan*, II/377.

³⁰³ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 124.

Yemin 3 çeşittir:

1. Yemin-i Lağv – yanlışlıkla veya konuşma sırasında yemin kastı olmadan ağız alışkanlığından yapılan yemin. (Bakara, 2/225) Bu yemin bozulursa kefaret gerekmez.
2. Yemin-i Gamus – geçmişteki bir olayla ilgili kasten yalan yere yemin etmektir. Çoğunluğa göre bu yemin çeşidinde kefaret gerekmez. Bu kişinin tevbe edip hakkı zayi olan varsa onu telafi etmesi ve helallik alması gerekir.
3. Yemin-i Mün'akide – şartlarına uygun yapılan yemindir. (Vallahi bu gün yemek yemeyeceğim gibi.) Bu yemini bozan kişiye kefaret gerekir.³⁰⁴

“Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Lakin kasıtlı yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da kefareti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakiri yedirmek, yahut onları giydirmek, yahut da bir köle azat etmektir. Bunları bulamayan üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin kefareti işte budur. Yeminlerinizi koruyun (onlara riayet edin). Allah size ayetlerini açıklıyor; umulur ki şükredersiniz.”³⁰⁵

Kasıtlı yemin edip sonra yeminini bozan kişinin kefaret ödemesi gerekir. Ancak yemin edenin Allah'a yemin etmesi gerekir. Allah'tan başka hiçbir şeye yemin edilmez. Allaha yemin ettikten sonra yeminini bozanın vereceği kefaret şunlardır:

1. 10 yoksula bir seferlik yemek vermek; verilen yemek kendi ailesine yedirdiğinin orta hallisi olmalıdır. Ne eksik ne fazla vermek uygun değildir.
2. 10 yoksulu giydirmek;
3. Bir köle azat etmek.

³⁰⁴ Boynukalın, Ertuğrul, “Yemin”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII/417-420.

³⁰⁵ Maide, 5/89; Bakara, 2/225.

4. Eğer kişinin bu üç şeyden hiç birisini vermeye durumu müsait olmasa o zaman 3 gün oruç tutar.³⁰⁶

Bakuvi Allah'tan başkası adına yemin etmenin cahiliye adeti olduğunu ancak kendi zamanında bunun yaygınlaştığını kaydediyor:

“... Bizim bu zamanımızda Allah'a yemin etmek artık kabul görmüyor. Yeminin kabul görmesi için imama, evliyaya, şehitlere veya kendi ana-babasının mezarına yemin edilmesi gerekir. Böyle bir yemini duyan kişi tereddüt etmeden yemin edene inanıyor. Oysa İslam şeraitinde Allah'tan başkasına yemin etmek küfür ve batıldır.”³⁰⁷

i. İla

İla, sözlükte “yemin etmek” anlamına gelir. Terim olarak ise erkeğin hanımıyla cinsi münasebette bulunmayacağına dair yemin etmesidir. İslam'dan önce Cahiliye Arapları ilayı boşanma yöntemi olarak kullanıyorlardı. Bu yöntemi kadına zarar vermek ve onu baskı altında tutmak için kullanır, bazen bir iki yıl eşine yaklaşmamaya yemin ederlerdi. İlanın sonuna kadar nikah akdi devam ettiği için kadın yeni bir evlilik de yapamazdı. İslam dini özellikle kadının mağdur olmaması için bu yemin çeşidine belirli bir sınırlama getirmiştir.

İla, erkeğin eşine yaklaşmayacağına dair Allah adına yemin etmesiyle gerçekleşir. Erkeğin eşinden ayrı kalma süresi Hanefilere göre en az dört ay, Şafii, Maliki ve Hanbelilere göre dört aydan daha fazla olmalıdır. Erkek süre dolmadan önce eşine dönerse yeminini bozmuş olur ve sadece yemin kefareti vermesi gerekir. Süre tamamlandıktan sonra dönerse yemin bozulmadığı için kefarete de gerekmez.³⁰⁸ Bu yemini erkek ister kızginken, isterse de normal zamanda söylemiş olsun fark etmez. Erkeğin hanımına dönmesi ise dört ay içerisinde onunla birlikte olmasıyla olur. Eğer erkek dört ay içerisinde eşiyile birlikte olmazsa İmam Ebu Hanife'ye göre kadın ondan bir talak-ı bain ile boş olur. İmam Şafii, İmam Malik ve İmam Ahmed b.

³⁰⁶ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/342.

³⁰⁷ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/442.

³⁰⁸ Döndüren, Hamdi, “İla”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII/61-62.

Hanbel'e göre ise kadın boş olmaz, hakim erkeğe dönme veya boşama çağrısında bulunur. Erkek bunlardan hiç birini yapmazsa hakim onları boşar.

Taberi'ye (ö. 310/923) göre dört ay eşinden ayrı kalmaya yemin eden erkek süre sonunda eşine dönmezse kadın boş olmaz. Eğer erkek kadını boşarsa o zaman boş olur.³⁰⁹

Erkek dört ay tamamlanmadan eşine dönerse onun ödemesi gereken kefarete on yoksulu bir gün doyurmak veya giydirmek, yahut bir köle azat etmektir. Bunlara güç yetiremeyen kişi arka arkaya üç gün oruç tutar.³¹⁰

“226. Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenler dört ay beklerler. Eğer (bu müddet içinde) kadınlarına dönerlerse, şüphesiz Allah çokça bağışlayan ve esirgeyendir.

227. Eğer (müddeti içinde dönmeyip kadınlarını) boşamaya karar verirlerse (ayrılırlar). Biliniz ki, Allah işitir ve bilir.”³¹¹

Bakuvi ila hükümlerini açıklarken erkeğe dört günde bir hanımının yanında yatması ve dört ayda bir onunla birlikte olmasının vacip olduğunu söylemiştir. Bu dört aydan başka kadının cinsel birliktelik konusunda başka hakkı yoktur.

Erkek eğer “ila” yemini yapsa ve dört aydan önce hanımına dönse birliktelikten önce kefarete ödemesi gerekir. Kefarete olarak ya bir köle azat eder, ya on kişiye yemek veya giyecek verir. Dört ay bittikten sonra erkek hanımına dönmezse, hakim erkeğin hanımına dönmesine veya onu boşamasına karar verir. Erkek dört ay bittikten sonra hanımına dönse bu zaman kefarete ödemesi gerekmez.³¹²

³⁰⁹ Taberi, *Camiu'l-Beyan*, II/11-16.

³¹⁰ Döndüren, “a.md.”, 62.

³¹¹ Bakara, 2/226-227.

³¹² Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/146-147.

ii. Zihar

Zihar kocanın karısını kendisine haram kılmak amacıyla karısını veya onun sırt, baş ve yüz gibi bir yerini evlenmesi dinen yasak olan bir mahremine benzetmesidir. Kur'an-ı Kerim'de Ahzab 33/4 ve Mücadele 58/2-3. ayetlerde zihardan bahsedilir.³¹³

Cahiliye devrinde erkekler "sen bana annemin sırtı gibisin" diyerek bu sözü talak sebebi sayıyor, neticede zihar yaptıkları eşleri kendilerine anneleri gibi haram oluyordu.³¹⁴ Kur'an-ı Kerim'de zihara düzenleme getirilmiş, Ahzab suresinde eşlerin annelerle bir olmadığı vurgulanmış: "... Zihar yaptığınız eşlerinizi de analarınız yerinde tutmadı..."³¹⁵, daha sonra Mücadele suresinde zihar yapma yasaklanmış ve bunu yapanlara kefarete cezası verilmiştir:

"2. İçinizden zihar yapanların kadınları, onların anaları değildir. Onların anaları ancak kendilerini doğuran kadınlardır. Şüphesiz onlar çirkin bir laf ve yalan söylüyorlar. Kuşkusuz Allah, affedicidir, bağışlayıcıdır.

3. Kadınlardan zihar ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin eşleriyle temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir. Size öğütlenen budur. Allah yaptıklarınızdan haberi olandır.

4. (Buna imkan) bulamayan kimse, hanımıyla temas etmeden önce ardı ardına iki ay oruç tutar. Buna da gücü yetmeyen, altmış fakiri doyurur. Bu (hafifletme) Allah'a ve Rasulü'ne inanmanızdan dolaydır. Bunlar Allah'ın hükümleridir. Kafirler için acı bir azap vardır.³¹⁶

Mücadele suresi ile ziharın talak sayılması yasaklandı. Zihar yapan kişiye kefarete ödemediği önce eşiyse cinsel ilişkide bulunmak haramdır. Zihar yapan kişi ya evliliğini devam ettirir, ya da eşini boşar. Ziharın üzerinden dört ay geçerse İmam Şafiiye göre "İla" hükümleri uygulanır. Malikilere göre erkeğin kefarete gücü

³¹³ Yaman, Ahmet, "Zihar", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIV/387-390.

³¹⁴ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, III/55.

³¹⁵ Ahzab, 33/4.

³¹⁶ Mücadele, 58/2-4.

yetmezse hanımı boşanma için hakime baş vura bilir. Hakim de onları bir ric-i talakla boşar.³¹⁷ Zihar eden kişi eşiyle birlikte olmadan önce ödemesi gereken kefarete:

1. Bir köle azat edilmelidir. Eğer azat etmek için köle bulamazsa;
2. Ardı ardına iki ay oruç tutar. Eğer oruç tutmaya gücü yetmezse;
3. 60 yoksula yemek verir.

Ziharın kefareti aynı oruç kefareti gibidir. Ancak Ramazan ayında bilerek orucunu bozan kişi kefarete olarak bu üç şeyden birini seçmekte hürdür. Ancak zihar yapan kişi ayetlerdeki sıraya uyarak önce köle azat etmelidir. Köle bulamazsa 60 gün artarda oruç tutar. Buna güç yetiremezse 60 yoksula yemek verir.

Nasıl ki hanımının sırtı annesininkine benzetilince zihar oluyorsa aynı şekilde diğer mahrem kadınlar (kızı, kız kardeşi) da benzetilirse zihar yapılmış olur. İmam Ebu Hanife, Hasan-ı Basri, Zühri, Evzai, İmami Şiiilerin çoğunluğuna ve Bakuvi'nin de görüşüne göre hanımını annesinden başka mahremlere benzetince de zihar yapılmış olur. Ancak İmam Şafii, Katade ve Şabi hanımını annesinden başka mahremlere benzetince zihar meydana gelmeyeceği görüşündeler. Bakuvi bu ikinci gurup alimlerin ayetin zahirine göre fetva verdiklerini söyleyerek eleştirmiştir.³¹⁸

Ziharın geçerli olup kefarete verilmesi için aşağıdaki şartların olması gerekir:

1. Ziharın talak gibi iki adil kişinin yanında yapılması;
2. Kadının ay halinden temizlenmiş olması;
3. Zihar yapan kişinin akıllı, yetkin olması ve zihar niyetini taşıması. Bu şartlardan birisi olmasa zihar meydana gelmeyip kefarete düşer.³¹⁹

Sonuç olarak yeminler ile ilgili görüşlerde Şia ve Ehl-i sünnet arasında genel itibariyle ortak görüşler vardır. Bakuvi de bu görüşleri tercih etmiştir. Yeminle ilgili

³¹⁷ Yaman, "a.md", s. 390.

³¹⁸ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, III/589-591.

³¹⁹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, III/590-591.

konularda da Bakuvi toplumun durumundan bahsetmiş, sosyolojik tahliller yapmıştır. Müslümanlar arasında İslam'ın zayıflaması onu derinden yaralamıştır.

2. Miras Hukuku (Ahkam-ı Feraiz)

a. Miras Hukukunun Kaynağı

İslam dini aile hukukunu düzenlediği gibi miras hukukunu da düzenlemiştir. İslam'ın ilk dönemlerinde miras hükmü verilmeden önce Müslümanlar dostlarına veya hicret ettikleri için birbirilerine mirasçı olabiliyorlardı:

*“...Akraba olanlar, Allah'ın kitabına göre (mirasçılık bakımından) birbirilerine diğer müminlerden ve muhacirlerden daha yakındırlar; ancak, dostlarınıza uygun bir vasiyet yapmanız müstesnadır. Bunlar kitapta yazılı bulunmaktadır.”*³²⁰ Bu ayetle Allah bu yolla mirasçı olmayı yasaklayarak akrabalık bağına mirasta sabit etti. Akrabalığın olduğu yerde arkadaşlık veya hicret sebebiyle mirasçı olmak caiz değildir. Diğer insanlar miras konusunda akrabalara ortak olamazlar. Ancak kişi vefat etmeden önce onlara bir şey bağışlasa veya vasiyet etse o zaman diğer insanlara vasiyetten bir pay verilebilir.³²¹

“11. Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe, kadının payının iki misli (miras vermenizi) emreder. (Çocuklar) ikiden fazla kadın iseler, ölünün bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, ana-babasının her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da ana-babası ona varis olmuş ise, anasına üçte bir (düşer). Eğer ölenin kardeşleri varsa anasına altıda bir (düşer). Bütün bu paylar ölenin yapacağı vasiyetten ve borçtan sonradır. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin size, fayda bakımından daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş farzlardır (paylardır). Şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir.

12. Yapacakları vasiyetten ve borçtan sonra eşlerinizin, eğer çocukları yoksa bıraktıklarının yarısı sizindir. Çocukları varsa bıraktıklarının dörtte biri sizindir.

³²⁰ Ahzab, 33/6.

³²¹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, III/58.

Çocuğunuz yoksa sizin de, yapacağınız vasiyetten ve borçtan sonra bıraktığınızın dörtte biri onlarındır (zevcelerinizindir). Çocuğunuz varsa, bıraktığınızın sekizde biri onlarındır. Eğer bir erkek veya kadının ana-babası ve çocukları bulunmadığı halde (kelale) şeklinde malı mirasçılara kalırsa ve bir erkek yahut bir kız kardeşi varsa, her birine altıda bir düşer. Bundan fazla iseler üçte bire ortaktırlar. (Bu taksim yapılacak vasiyetten ve borçtan sonra, kimse zarara uğramaksızın (yapılacaktır). Bunlar Allah'tan size vasiyettir. Allah her şeyi hakkıyla bilendir, halimdir.”³²²

Mirasla ilgili ayetlere baktığımızda malın bölünmesi aşağıdaki şekilde olmalıdır:

Mirastan kadına bir pay, erkeğe ise iki pay verilir. Vefat edenin bir oğlu varsa mirasın hepsi ona verilir. Eğer vefat edenin yalnızca kızları olsa (iki veya daha fazla) o zaman vefat edenin malının üçte iki'si kızlarındır. Bir kızı olsa vefat edenin malının yarısı onundur. Vefat edenin anne babası için anneye altıda bir ve babaya altıda bir pay veriler. Veya hangisi hayattaysa ona maldan altıda bir hisse verilir. Bunlar evlatları olanlar için geçerlidir. Eğer vefat edenin evlatları ve kardeşleri olmasa o zaman malın üçte biri annenin, üçte ikisi ise babasınındır. Vefat edenin kardeşleri olsa o zaman anneye altıda bir veriler. Geri kalan ise babasına veriler. Eğer anne ve baba sağ iseler o zaman kardeşler, kardeşin malından pay alamazlar. Bütün bu hisseler de vasiyet ve borçtan sonra kalan mal ile paylaşılır.³²³

Eğer kadın vefat ederken mal bırakmışsa ve kadının yaşayan çocuğu ve akrabası yoksa, onun malının yarısı eşinindir. Eğer kadının evlatları varsa o zaman erkeğe kadının malından dörtte bir hisse verilir.

Eğer erkek vefat etse ve arkasında mal bıraksa, onun hanımına malın dörtte biri düşer. Erkeğin çocuğu varsa o zaman kadına sekizde bir hisse veriler.³²⁴ Vefat edenin ana bir kardeşleri veya ablaları varsa onlar için altıda bir hisse verilir. Kardeşleri iki

³²² Nisa, 4/11-12.

³²³ Taberi, *Camiu'l-Beyan*, II/456-457.

³²⁴ “*Kur'an-ı Şerif'te açık şekilde açıklanan kadının kocasından miras alması hükmünü bazı alimler değiştirmişler. Kur'an'a göre kadına mirastan erkeğin çocuğu varsa 8'de bir, çocuğu yoksa 4'te bir verilmelidir. Bu hükmü değiştirip kocasından çocuğu olmayan kadını mirastan mahrum ediyorlar.*” Bakuvi, *Kaşfü'l-Haqqiyq*, II/32.

ve daha fazlaysa onlar için vefat edenin malının üçte biri verilir, onlar kendi aralarında paylaşırlar. Kalan mal anne ve babaları aynı olan kardeşlere verilir. Ana-baba bir kardeşlere bir şey çatmaz. Ancak aynı anadan olan kardeşler her iki halde de miras ala bilirler. Bütün bunlar borç ve vasiyet haricindedir.³²⁵

i. Varis Olmanın Sebepleri

Varis olmanın sebeplerinden biri vasiyet edilmektir. Bakara suresi 180-182. ayetlerde ölen kişinin vasiyet etmesi istenmiştir:

“180. Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir hayır bırakacaksa anaya, babaya, yakınlarla uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah’tan korkanlar üzerine bir borçtur.

181. Her kim bunu işittikten ve kabullendikten sonra vasiyeti değiştirse, günahı onu değiştirenleredir. Şüphesiz Allah (her şeyi) işitir ve (her şeyi) bilir.

182. Her kim, vasiyet edenin haksızlığa yahut günaha meyletmesinden endişe eder de (alakalıların) aralarını bulursa kendisine günah yoktur. Şüphesiz Allah çok bağışlayan hem de esirgeyendir.”³²⁶

Ölen kişi zengin biriyse malından vasiyet etmesi gerekir. Vasiyet malın 3’te birinden fazla olmamalıdır. Malın diğerleri varislerin hakkıdır. Bakuvi (ö. 1938), bu ayetlerin vasiyetin vacipliğine delil olduğunu belirtmiştir. Fakat bu vasiyete alimler müstehap (sevap) demişler. Vasiyeti değiştirene büyük günah vardır. Ancak vasiyet batıl olursa, mesela birisi malının yarısını ana-babasına verse veya bir hayır işte kullanılması için vasiyet etse o kişinin varisleri bu vasiyete itiraz ede bilirler. Çünkü malın ancak 3’te biri vasiyet edilebilir.³²⁷

ii. Kelale

Kelale bazı alimlere göre ölen kişinin sıfatıdır. Babası ve çocukları olmadan ölen kişiye denir. Taberi’nin (ö. 310/923) de içinde bulunduğu diğer bir gurup alime

³²⁵ Taberi, *Camii’l-Beyan*, II/456-458; Bakuvi, *Kəşfü’l-Həqqayiq*, I/296-300.

³²⁶ Bakara, 2/180-182.

³²⁷ Bakuvi, *Kəşfü’l-Həqqayiq*, I/104-106.

göre ise “kelale” mirasçılardır. Ölenin babası ve çocukları bulunmazsa onun kardeşine, bacısına ve diğer mirasçılara “kelale” denir.³²⁸

“Senden fetva isterler. De ki: “Allah, babası ve çocuğu olmayan kimsenin mirası hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor. Eğer çocuğu olmayan bir kimse ölür de onun bir kız kardeşi bulunursa, bıraktığının yarısı bunundur. Kız kardeş ölüp çocuğu olmazsa erkek kardeş de ona varis olur. Kız kardeşler iki tane olursa (erkek kardeşlerinin) bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer erkekli kadınlı daha fazla kardeş mevcut ise erkeğin hakkı, iki kadın payı kadardır. Şaşırmanız için Allah size açıklama yapıyor. Allah her şeyi bilmektedir.”³²⁹

Kelale ayeti diye anılan bu ayet peygambere nazil olan sonuncu ayettir. Veda haccında Mekke yolunda iken Cabir b. Abdullah el-Ensari gelip: “Ey Peygamber! Eğer kız kardeşim vefat etse onun malından bana ne kadar miras düşer? diye sorunca bu ayet nazil oldu.

Eğer bir erkek vefat etse ve onun çocuğu yoksa, aynı anne-babadan veya aynı babadan bir kız kardeşi kalmış olsa erkeğin malının yarısı kız kardeşinindir. Eğer kadın vefat etse ve ondan sonra çocuğu kalmazsa, aynı anne-babadan veya aynı babadan bir erkek kardeşi olsa o, kadının bütün malına varis olur.

İki veya daha fazla kız kardeş erkek kardeşe varis olsalar onlara erkek kardeşin malının 3’te ikisi düşer. Eğer kadına veya erkeğe varis olanlar birkaç kişi olsalar onda malın hepsi bütün varisler arasında bölünür, erkeğe kadının payının iki misli verilir.

Bu ayet aynı ana-babadan veya aynı babadan olan kardeşler hakkındadır.³³⁰

Sonuç olarak mirasla ilgili hükümlerde Bakuvi miras ayetlerindeki genel hükümleri söylemiş, fazla açıklamalarda bulunmamıştır. Ancak burada o vasiyet etmenin ve kadına miras verilmesinin vacipliğini vurgulamıştır. Ayette hükmü

³²⁸ Taberi, *Camiu'l-Beyan*, II/461-462.

³²⁹ Nisa, 4/176.

³³⁰ Bakuvi, *Kaşfü'l-Haqqayiq*, I/385-386.

bulunmasına rağmen ulemeden bazılarının bunu kabul etmeyip kadına miras vermenin müstehap olduğu fetvası vermelerini ise eleştirmiştir.

3. Ceza Hukuku (Ukubat)

a. Had Cezaları

Had lügatte menetmek, yasaklamak demektir. Fıkıhta Allah hakkı olarak belirtilen, miktar ve keyfiyeti nasla (Kur'an ve Sünnet) sabit olan cezalardır. Kur'an-ı Kerim'de dört gurup had cezası belirtilmiştir:

1. Zina edene 100 sopa (celde) vurulması (Nur, 24/2);
2. İffetli bir kadına zina isnad edene 80 sopa vurulması ve şahitliğinin kabul edilmemesi (Nur, 24/4);
3. Hırsızın elinin kesilmesi (Maide, 5/38);
4. Silahlı gasp, eşkıyalık, yol kesme gibi suçları işleyenlerin öldürülmesi, asılması, el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi veya sürgün edilmeleri (Maide, 5/33-34).

Bu cezaların hakim veya devlet başkanı tarafından değiştirilemeyeceği, artırılıp azaltılamayacağı konusunda alimler arasında ittifak vardır. Gerek kisas ve diyet cezaları, gerekse de had cezaları İslam'ın kötülüğü önleyip iyiliği hakim kılma ilkesinin bir parçasıdır. Bu toplumda suç işlemenin azalması, işlenen suça denk bir ceza vererek de vicdanı korumayı amaçlamaktadır.

Had cezalarına Allah hakkı denilmekle de bundan kamu düzen ve yararını ilgilendiren haklar anlaşılır. Bu sebeple kisas ve diyetin yerine getirilmesi şahısları, hadlerin yerine getirilmesi ise toplumu ilgilendirir.

Had cezalarının uygulanması için suçlunun itiraf etmesi veya şahitlerin bulunması gerekir. Şüphe söz konusu olduğu zaman ise had cezası tatbik edilmez. Had cezası uygulanan kişi eğer Müslüman ise ona cenaze namazı kılınır.³³¹

Had cezaları hakkında kısa bir giriş yaptıktan sonra Şii ve Sünni müfessirlerin ve Bakuvi'nin bu konulardaki görüşlerine değineceğiz:

i. Zina

Zina diğer semavi dinler ve insanlığın ortak kültürünün her devirde büyük günah saydığı evlilik dışı cinsi münasebettir. İslam dininde de zina haram kılınmış, bu suçu işleyenlere bazı dünyevi cezalar tayin edilmiştir. Evlilik dışı cinsel ilişkinin zina suçu kapsamına girebilmesi için Hanefilere göre failin mükellef olması, rızasının bulunması, İslam ülkesinde yapılması, evlilik bağı veya şüphesi bulunmayan biriyle önden yapılması gerekir. Malikiler buna Müslüman olma şartı da eklemiş, Şafiiler ve Hanbeliler ise ters ilişkiyi de zina saymışlar.

Zina suçunun oluşması için kişinin isteyerek gayri meşru cinsel ilişkiye girmesi gerekir. Suçun sabit olması için kişinin kendi aleyhinde ikrarı (Şafii ve Malikiler tek ikrarı yeterli görürken, Hanefi ve Hanbeliler dört defa tekrarlanmayı gerekli görmüşler.); veya dört erkek şahidin aynı mecliste şahitlik yapmaları, olayı ayrıntılı ve bir birinden çelişmeyecek şekilde anlatmaları gerekir.

Zina eden bekar kişi için 100 sopa vurulması (Şafii, Maliki ve Hanbeliler hür ve bekarlar için 100 sopaya bir yıl sürgün cezası da eklemişler), evli kişi için recm uygulanması (taşlayarak öldürme), köle ve cariyeler için hür kişinin cezasının yarısının (50 sopa) uygulanması gerekir.³³²

“Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun; Allah'a ve ahret gününe inanıyorsanız Allah'ın dininde (hükümlerini uygularken) onlara

³³¹ Bardakoğlu, Ali, “Had”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV/547-551; Çalışkan, İbrahim, “İslam Hukukunda Ceza Kavramı ve Had Cezaları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1989, XXXI/372-376, 384-385.

³³² Esen, Hüseyin, “Zina”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV/440-444; Yiğitoğlu, Mustafa; Habergetiren, Ömer Faruk, “Yahudilik ve İslam'da Zina Suçu ve Cezası”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2016, c. 5, sy. 2, s. 274; Tabersi, *Mecmau'l-Beyan*, VII/159-161.

acıyacağınız tutmasın. Müminlerden bir gurup da onlara uygulanan cezaya şahit olsun.”³³³

Bakuvi Nur 24/2 ayetini tefsir ederken zina konusuna genişçe değinmiştir:

Hür zinakar bekar kadın ve erkeğin (zinayı gayri-muhsan) cezası 100 sopadır. İmam Şafii ve İmam Malik’e göre bu kişilere yüz sopa vurulur ve başka bir beldeye bir yıl süreliğine sürgün edilir. Şii-İmamiyye uleması da bu görüştedir. Ancak kadının saçlarını erkeğin ise saç ve sakalını keserek cemaat içinde dolaştırmayı da buna eklemişler. İmam Ebu Hanife sürgün etmeği vacip saymayıp bunu imamın kararına bırakmıştır.

Evli zinakar kadın ve erkeğin cezası ise onların recmedilmesidir. Bunun için zinakarın akıllı, ergen, hür ve evli olması gerekir. İmam Ebu Hanife Müslüman olmağı da şartlar arasında saymıştır. İmam Şafii ve İmamiyye uleması Müslüman olma şartı aramamışlar. Gayr-i Müslim de olsa evli zinakarın recm edilmesi hükmünü vermişler.

Köle ve cariyelerin zina cezası hür kişilerin zina cezasının yarısı kadardır. Recmin yarısı olmadığı için bunun yerine köle ve cariyelere 50 sopa zina cezası tayin edilmiştir.³³⁴

Bakuvi ayette yüz sopa vurulma emri verilenlerin evli veya bekar olduklarının açıklanmadığını, ancak Hz. Peygamberin evli zinakarlara recm uyguladığının sabit olduğunun, dolayısı ile Kur’an-ı Şerif’te Allah-u Teala’nın bize peygamberin her bir emrine itaat etmeği emrettiği için bu hükmü de kabul etmemiz gerektiğini söylemiştir.³³⁵

Zina büyük günahlardan sayılır. Kişilerin zina yaptığı iki yolla kanıtlanır:

³³³ Nur, 24/2.

³³⁴ Esen, Hüseyin, “Zina”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV/440-444; Bakuvi, *Kəşfü’l-Həqayiq*, II/581-583.

³³⁵ Bakuvi, *Kəşfü’l-Həqayiq*, I/245; II/581-585.

1. Zinakarın zina yaptığını dört defa söylemesiyle. Eğer üç defa söyleyip bir defa kabul etmezse zina cezası onun üzerinden düşer.
2. Dört şahidin şahadeti ile. Şahitlik yapanların “*Milin sürmedanlığa girdiği gibi onları da öyle ilişkide gördüm*” demesi gerekir.³³⁶ Eğer onları bir yerde uzanmışken veya kucaklaşırken gördüklerine şahitlik yapsalar bununla zina suçu sabit olmaz. O şahitlere masum insanlara zina isnadında buldukları için hadd-ı kazf uygulanır.

Zina edenlere acıyarak cezalarını azaltmak veya hafifletmek olmaz. Zina cezası sırasında da hem zinakarların rezil olmaları hem de halkın ibret almaları için ceza yerinde en az üç şahit buldurmak gerekir. Şahitler olmadan gizli yerde verilen ceza kabul edilmeyip tekrar yapılması gerekir.³³⁷

Erkeklerle zina cezası uygulanırken üzerlerinde adap yerlerini örtecek kadar elbise bulunması ve ayakta durmaları gerekir. Kadınlara zina cezası uygulanırken üzerlerindeki kalın elbiseler, kürk, içi pamukla doldurulmuş elbiseler çıkarılır, oturduğu yerde had cezası uygulanır.³³⁸

ii. Zinakarla evliliğin hükmü

Kur'an-ı Kerim'de zina eden kadın veya zina eden erkeğin yalnız kendileri gibi zinakar biriyle evlenebilecekleri vurgulanır:

*“Zina eden erkek, zina eden veya müşrik olan bir kadından başkası ile evlenmez; zina eden kadın da ancak zina eden veya müşrik olan erkekle evlenir. Bu, müminlere haram kılınmıştır.”*³³⁹

Tabersi (ö. 548/1154) zina yapan kişi ancak zinakarla evlenir demenin nehy amaçlı olduğu, Müslüman'a zina yapanla evlenmenin yakışmayacağı görüşündedir.

³³⁶ Dönemin mizah dergisi olan *Molla Nəsrəddin* Jurnalı Bakuvî'nin bu benzetmesini çok eleştirmiş, onun karikatürlerini yapmış, müstehcen bir eser yazdığını ve çocuklara kötü örnek olduğunu iddia etmiştir. *Molla Nəsrəddin*, 9 Aralık 1907, N. 46; 16 Nisan 1911, N. 14; 10 Temmuz 1911, N. 25.

³³⁷ Bakuvî, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/583.

³³⁸ Bakuvî, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/583-585.

³³⁹ Nur, 24/3.

Zina yapan adam zina yaptığı kadınla evlenmemelidir. Ancak tevbe etmişlerse bu istisnadır.³⁴⁰ Bakuvi'ye göre evlilik için salih kadınları seçmek gerekir. Bu onların rahimlerinden doğacak çocukların salih ve salihalar olmasına sebep olur. Bakuvi burada kendi nikahlı eşlerini bırakıp zinakar kadınlara meyledenlerin içler acısı durumundan bahsetmiştir: “... Ancak zengin Müslümanlar bu nimete göre Allah'a şükretmek, temiz ve helal Müslüman kadınlarla evlenmek yerine kendi nikahlı eşlerini de terk edip başka erkeklerin artığı olan zinakar kadınlara meyletmişler. Bununla da hem canlarını hem de mallarını öyle kötü kadınların yolunda feda etmişler. Bu sebeple ömürlerinin güzel çağında hastalıklara tutulup, beddua ve lanetten başka bir şey kazanmamışlar.”³⁴¹

Bakuvi zinakarla evlenmenin müminlere haram olduğunu, bunu yapanların dinden çıkacağını söylemiştir. İmamiyye ulemanın böyle bir açık hükmü terk edip zinakar kadınla evlenmenin mekruh olduğunu söylemelerine şaşırarak Bakuvi, Yahudileri Tevrat'ı değiştirmekle itham edenlerin kendilerinin de aynısını yaptıklarını söylemiştir.³⁴²

iii. Kazf (zina iftirası)

Kazf lügatte atmak anlamındadır. İstılahta ise ayıplamak maksadıyla bir kimseye zina isnad etmektir.³⁴³ Fıkıhta kazf muhsan olan bir kimseye zina ithamında bulunmak veya nesebini reddetmektir. İslam tarihinde ilk defa zina iftirası atılan kişi Müminlerin annesi Hz. Aişe olmuştur. İfk hadisesi³⁴⁴ olarak bilinen bu olay üzerine Nur 24/11-20. ayetleri nazil olmuş ve onun iffetli olması beyan edilmiştir.

Zina iftirası atan kişinin bu iftirasını ispatlamak için dört şahit getirmesi gerekir. Şahit getiremeyen kişiye uygulanacak ceza Nur suresi 4-5. ayetlerde belirlenmiştir:

³⁴⁰ Tabersi, *Mecmau'l-Beyan*, VII/159-161.

³⁴¹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/584-585.

³⁴² Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/586.

³⁴³ Çalışkan, “a.g.m., s. 381.

³⁴⁴ Bakuvi Nur suresinin 10. ayetini tefsir ederken bu konuyu genişçe anlatmıştır. O, burada Hz. Aişe'nin iffetinden ve temizliğinden bahsetmiş, Şiiiler arasında yaygın olan Hz. Aişe'ye söylenen kötü sözlerden hiç bahsetmemiştir. Bakuvi'nin tefsirinin hiçbir yerinde sahabe veya tabiine kötü bir söz veya yakıştırmaya rastlamak mümkün değildir. Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/597-599.

“4. Namuslu kadınlara zina isnadında bulunup sonra (bunu ispat için) dört şahit getiremeyenlere seksener sopa vurun ve artık onların şahitliğini hiçbir zaman kabul etmeyin. Onlar tamamen günahkarlardır.

5. Ancak bundan sonra tevbe edip islah olanlar müstesnadır. Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir.”³⁴⁵

Kazf suçunun oluşması için zina isnad edilenin muhsan yani, akıllı, ergen, hür, iffetli Müslüman olması ve zina isnadının kasıtlı olarak yapılması gerekir. Zina isnad olunanın erkek veya kadın ve dul veya bekar olması sonucu değiştirmez. Zina isnad edenin bu isnadını suçladığı kişinin yüzüne karşı söylemesi gerekmez. Suçladığı kişinin gıyabında ve iki kişinin huzurunda yapması kazf suçuna sebep olur.

Kazf suçu sabit olan kişiye bedeni ceza olarak 80 sopa (celde) vurulur. Manevi ceza olarak ise şahitliği kabul edilmeyen güvenilir kişilerden sayılır. İmam Ebu Hanife tevbe etse bile bu kişinin şahitliğinin ebediyen kabul edilmeyeceği görüşündedir. Diğer mezhepler ise cezası uygulandıktan sonra tevbe edip iyi hal gösterenin şahitliğinin kabul edileceği görüşündeler.³⁴⁶

Bakuvi kazf cezası ile ilgili geniş açıklamada bulunmuştur: *Namuslu kadınlara zina isnat edip “sen zinakarsın”, “filan kadın zina yapıyor” deyip, o kadının bu fiili işlediğini gören dört şahit getiremeyen kişiye hadd-ı kazf yapılır. Bu kişiye 80 sopa vurulur ve şahitliği artık ebediyen kabul edilmez.*³⁴⁷

Bu kişi had yapıldıktan sonra tevbe etse onun şahitliğinin kabul edilip edilemeyeceği tartışılmıştır. İmam Ebu Hanife bu kişinin şahitliğinin kabul edilmeyeceğine fetva vermiştir. Had cezası uygulandıktan sonra tevbe etse de etmese de şahitliği kabul olunmaz. İmam Şafii ve İmamiyye uleması hadden sonra tevbe edenin tevbesinin kabul edileceği görüşündeler. Bakuvi de bu görüşü tercih etmiştir ve ayete uygun hükmün bu olduğu kanaatindedir. Kafir iken iftira edip Müslüman

³⁴⁵ Nur, 24/4-5.

³⁴⁶ Aktan, Hamza, “Kazf”, Ankara 2002, XXV/148-149.

³⁴⁷ Bakuvi, *Kaşfü'l-Haqqayiq*, II/586.

olduktan sonra tevbe edenin şahitliğinin kabul edileceğinde alimler arasında ittifak vardır.³⁴⁸

Bakuvi bir kişinin bir mekan ve zamanda birkaç kişiye zina isnat edip “ey zinakarlar” dediği durumda, o kişiye bir kelime ile zina isnat ettiği için bir hadd uygulanacağı görüşündedir. İmamiyye ulemasına göre eğer o cemaatin hepsi bir hadd uygulanmasına razı gelseler bir had uygulanır. Zina isnat olunanlar tek tek hadd-ı kazf yapılmasını isteseler o zaman hepsi için ayrıca hadd uygulanır.

İki veya daha fazla hadd-ı kazf yapılması gereken kişiye iki haddin arasında zaman bırakarak yapmak gerekir ki onun ağrısı azalıp yaraları iyileşsin. Ondan sonra ikinci hadd yapılır.³⁴⁹

iv. Hırsızlık

Sirkat - hırsızlık örfte başkasının malını gizlice alma, çalma anlamındadır. Maide suresi 38-39. ayetlerde hırsızlığın hukuki ve dini hükümleriyle ilgili açıklamalar getirilmiştir:

“38. Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah’tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin. Allah izzet ve hikmet sahibidir.

39. Kim (bu) haksız davranışından sonra tevbe eder ve durumunu düzeltirse şüphesiz Allah onun tevbesini kabul eder. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”³⁵⁰

Hırsızlık suçunun tanımında ana unsur başkasına ait malın muhafaza edildiği yerden gizlice alınmasıdır. Hanefilere göre çalınan malın değeri en az 1 dinar (4.25 gr.) altın ya da 10 dirhem (yaklaşık 30 gr.) gümüş olması gerekir. Bundan az miktar hırsızlıkta el kesilmesi gerekmez. Diğer mezhepler ise 3 dirhem veya çeyrek dinar ve daha fazlası çalındığında had uygulaması gerektiği görüşündeler.³⁵¹

³⁴⁸ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/587.

³⁴⁹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/587.

³⁵⁰ Maide, 5/38-39.

³⁵¹ Taberi, *Camiu'l-Beyan*, III/287-288; Yazır, *Hak Dini*, III/235-236; Bardakoğlu, Ali, “Hırsızlık”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII/384-396.

Bakuvi de çalınan malın miktarı ile ilgili şu açıklamada bulunmuştur: “*Hırsızın elinin kesilmesine sebep olan şeyin miktarı bir miskal altının 4’te biri kadardır. Bu miktar hırsızlıkta hırsızın elinin kesilmesi gerekir. İmam Şafii, İmam Malik ve Şii-İmamiyye’nin görüşü böyledir. İmam Ebu Hanife ise 10 dirhem miktarı demiştir. Hasan-ı Basri çalınan şeyin kilitli bir yerde olup değeri bir dirhem bile olsa hırsızın eli kesilmelidir demiştir. Ancak çalınan şey açıkta olup değerli bir şey bile olsa hırsızın eli kesilmez, tembihlenir.*”³⁵²

Hırsızlık suçu hırsızın bizzat itirafı veya iki adil şahidin şehadetiyle sabit olur. İslam hukukçularının büyük çoğunluğu hırsızlık suçu işleyenin sağ elinin bilekten kesilmesi gerektiği görüşündeler. Caferiler Hz. Ali’nin benzer uygulamasının olduğunu ileri sürerek elin başparmağı hariç diğer dört parmağının, ayağının da yarısının kesilmesini yeterli görürler.

İlk defa hırsızlık yapanın sağ eli bilekten kesilir. İkinci defa yapanın sol ayağı bilekten kesilir. Tekrar hırsızlık yaparsa Hanefilere göre başka bir uzvu kesilmez, tevbe edinceye kadar hapsedilir ve tazir cezası verilir. Şafiilere göre üçüncü defa hırsızlık yapanın sol eli, dördüncü defa hırsızlık yapanın sağ ayağı kesilir. Bu kişi beşinci defa hırsızlık yaparsa tazir edilir ve hapse konulur.³⁵³

Bakuvi hırsızlık yapana verilecek cezayı ise böyle açıklamıştır: “*İlk defa hırsızlık yapan birisinin sağ elinin parmakları eklem yerlerinden kesilir ki parmaklarının diğer tarafları ile hayatını devam ettire bilsin. Hz. Ali’nin uygulaması da bu yönde idi. İkinci defa hırsızlık yapsa eli ve baldırdan aşağı sol bacağı da eklem yerinden kesilir. Üçüncü defa yine hırsızlık yapsa eli ve bacağı kesilir ve ömürlük hapsolünür. Hapisten kaçıp yine hırsızlık yapsa onun katli vaciptir.*”

Hırsızlık yaptıktan sonra tevbe eden bağışlanır. Tevbe ahiret azabına karşılıktır. El kesme hükmü tevbe etmekle geçersiz olmaz. Hırsızlık yapanın eli her halükarda kesilmelidir.³⁵⁴

³⁵² Bakuvi, *Kəşfü’l-Həqayiq*, I/416-417.

³⁵³ Kurtubi, *el-Cami*, VI/216; Çalışkan, “a.g.m.”, s. 378-379.

³⁵⁴ Bakuvi, *Kəşfü’l-Həqayiq*, I/417.

v. Asilik

Silahla veya başka bir şekilde zor kullanarak yol kesenler, kamu düzenini bozup mala ve cana tecavüz edenler eşkıya diye tanımlanırlar. Eşkuya şehir içinde veya dışında bozgunculuk çıkaran kişidir. Yol kesicilik bazı kimselerin kuvvet kullanarak Müslümanların veya zimmilerin mallarını ellerinden alması, hayatlarına kast etmesi ve halkı korkuya düşürmesidir. Bu kişiler için Kur'an-ı Kerim'de özel hüküm ve açıklamalar belirlenmiştir:

“33. Allah ve Resulüne karşı savaşanların ve yeryüzünde (hak) düzeni bozmaya çalışanların cezası ancak ya (acımadan) öldürülmeleri, ya asılmaları, yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut da buldukları yerden sürülmeleridir. Bu onların dünyadaki rüsvaylığıdır. Onlar için ahrette de büyük azap vardır.

34. Ancak siz kendilerini yenip ele geçirmeden önce tevbe edenler müstesna; biliniz ki Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”³⁵⁵

Ayette geçen cezaların verilmesi için suçlunun akıllı, buluğa ermiş birisi olması ve İslam devleti vatandaşı olması gerekir. Suçlunun bu fiilleri açıktan ve şiddet kullanarak gerçekleştirmesi gerekir. Suçlunun hür veya köle, erkek veya kadın, Müslüman veya zimmi olması fark etmez. Eşkuya işlediği suçun türüne göre ceza alır. Yalnızca mal almışlarsa sağ elleriyle sol ayakları çaprazlama kesilir. Sadece öldürmüş, mal almamışlarsa öldürülürler. Hem mal almış hem de öldürmüşlerse hakim tarafından ya el ve ayaklarının çaprazlama kesilip öldürülmelerine, veya el ve ayaklarının çaprazlama kesilip asılmalarına, yahut sadece öldürülmelerine veya asılmalarına karar verilir. Eğer mal almamış, öldürmemiş, sadece korkutmuşlarsa, tevbe edinceye kadar hapsedilirler.

Eşkuya yakalanmadan önce tevbe ederse kısas ve insanlara mahsus haklar hariç, Allah'a ait hadler üzerinden düşer, ona had uygulanmaz. Onun tevbesi ise yaptıklarına pişman olup bu fiilleri bir daha yapmamasıdır.³⁵⁶

³⁵⁵ Maide, 5/33-34.

Bakuvi diğler had cezaları gibi asilik yapanın cezası ile ilgili de geniş açıklamalarda bulunmuştur. Allah ve onun peygamberi ile savaşıp onlara asi olan, yeryüzünde fesat çıkararak, yol kesenler hakkında hüküm şöyledir:

“Eğer bir kişi yol keser ancak adam öldürmezse ve mallarını almazsa o zaman o kişi öldürülür. Eğer adam öldürüp malını da alsın o zaman o kişi asılarak öldürülür. Malı götürse ancak sahiplerini öldürmezse el ve ayakları çaprazlama kesilir. Adam öldürme ve gasp etme gibi fiilleri işlemeyip yalnızca yolgeçenleri korkutsa o zaman başka bir beldeye sürgün edilir. Bunlar asi olanların dünyada görecekleri cezalardır. Eğer asi kişi yakalanmadan önce tevbe ederse affolunur. Adam öldürmüşse maktulün velilerinin kısas yapma hakları vardır. İsterlerse affedebilirler. Asi kişinin tevbe etmesi kısası düşürmez.”³⁵⁷

Sonuç olarak had cezaları sosyal hayatı ve kamu düzenini ilgilendirdiği için Bakuvi bu konularda geniş açıklamalar yapmış, toplumda meydana gelen çözümlenin nedenini Kur’an-ı Kerim’de emredilen bu hükümleri uygulamamakta görmüştür.

b. Kısas Cezaları

Kısas kasten işlenen adam öldürme veya yaralama hadisesinde failin işlediği fiil cinsinden veya ona denk bir ceza ile cezalandırılmasıdır. Diğer dinlerde olduğu gibi İslam dininde de adam öldürmek büyük günah ve suçtur.

Cahiliye devri Arap toplumunda kısas cezası yaygın olarak uygulanıyordu. Kabileler arası güç gösterisine de dönüştüğü için genelde kısas cezası uygulamada keyfilik öne çıkıyordu. Bu da nesilden nesile sürecek kan davalarına sebep oluyordu. Güçlü kabileler öldürülen bir üyesine karşılık zayıf kabilelerden birden fazla kişi öldürüyordu.

³⁵⁶ Bardakoğlu, Ali, “Eşkıya”, *DİA*, İstanbul 1995, XI/466-469; Çalışkan, “a.g.m.”, s. 381-382; Taberi, *Camiu'l-Beyan*, III/275-279; Kurtubi, *el-Cami*, VI/195; Yazır, *Hak Dini*, III/229.

³⁵⁷ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/414-415.

Buna karşılık İslam dini kısasla ilgili bazı düzenlemeler getirmiştir. Haksız yere adam öldürmenin uhrevi sorumluluğunun yanında³⁵⁸, dünyevi cezasının kısas olduğu (Bakara, 2/178-179) belirtilmiştir. Kasıtlı öldürmelerde maktulün velisine kısas yapma (İsra, 17/33) veya katili affetme (Bakara, 2/178), ya da hata ile adam öldürmelerde diyet alma ruhsatı (Nisa, 4/92) verilmiştir. Kısasa delil olan ayetler bunlardır:

“178. Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (öldürülür). Ancak her kimin cezası kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (taraflar) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gereken diyeti) güzellikle ödemelidir. Bu söylenenler, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Her kim bundan sonra haddi aşarsa muhakkak onun için elem verici bir azap vardır.

179. Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki suç işlemekten sakınırsınız.”³⁵⁹

Kısas isteme hakkı adam öldürmelerde maktulün mirasçılarına, yaralamalarda ise mağdurun kendisine aittir. Cinsiyet farklılığı da kısasa engel teşkil etmez. Kısas kasıtlı cinayetler için öngörülmuş bir ceza olup, taksirli fiillerde söz konusu olmaz. Fail aynı kurşunla bir kişiyi kasıtlı, başka bir kişiyi ise kazara öldürse ilki için kısasla, ikincisi için ise diyetle yükümlü tutulur.³⁶⁰

Kur'an-ı Kerim'de *“Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın muhterem kıldığı cana kıymayın. Bir kimse zulmen öldürülürse, onun velisine (hakkını alması için) yetki verdik. Ancak bu veli de kısasta ileri gitmesin. Zaten (kendisine bu yetki verilmekle) o, alacağını almıştır.”³⁶¹* ayetiyle maktulün velilerine kısas izni verilmiş, ancak haddi aşmamaları da öğütlenmiştir.

³⁵⁸ Nisa, 4/93; Maide, 5/32; Enam, 6/151; İsra, 17/33.

³⁵⁹ Bakara, 2/178-179.

³⁶⁰ Dağcı, Şamil, “Kısas”, *DİA*, Ankara 2002, XXV/488-495.

³⁶¹ İsra, 17/33.

Kasıtlı adam öldürmede maktulün öldürülmesini gerektiren bir suç işlememiş Müslüman veya zimmi olması gerekir. Kasıtlı adam öldürmede asli ceza kısastır. Birkaç cani birlikte cinayeti işlemişlerse suça katılanların her birine ayrı ayrı kısas uygulanır.³⁶² Ancak hak sahibi kısastan vazgeçerse diyet ödenir. Hanefî, Maliki ve İmamiyye'ye göre kasıtlı cinayetlerde katilin razı olması halinde diyet alınabilir. Şafii ve Hanbelilere göre kasıtlı öldürmelerde de maktulün velisi isterse kısas yapar, isterse diyet alır.

Yanlışlıkla adam öldüren kişi kefaret olarak mümin bir köle azat eder (kölenin namaz kılan, akli imana eren kişi olması gerekir, küçük köle yeterli değildir) ve maktulün ailesine diyet verir:

“92. Yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin mümin bir köle azat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir. Meğer ki ölüünün ailesi o diyeti bağışlamış ola. (Bu takdirde diyet vermez). Eğer öldürülen mümin olduğu halde, size düşman olan bir toplumdaki ise mümin bir köle azat etmek lazımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir toplumdaki ise ailesine teslim edilecek bir diyet ve bir mümin köleyi azat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin, Allah tarafından tevbesinin kabulü için iki ay peş peşe oruç tutması lazımdır. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.

93. Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lanetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.”³⁶³

Kasta benzer ve hata ile öldürmelerde diyet asli ve ilk cezadır. Diyet 100 deve, 1000 dinar altın, 12.000 dirhem gümüş, 200 sığır, 2000 koyun veya 200 elbiseden biri ile verilebilir. Hz. Ömer döneminde dinarın fiyatının yükselmesiyle gümüşün diyeti 10.000 dirhem olarak belirlenmiştir. Ca'feriler de bu görüşü benimsemişler.

³⁶² Zuhayli, a.g.e., VIII/19, 29.

³⁶³ Nisa, 4/92-93.

Kasten ve kasta benzer öldürmede deveden verilecek diyet her birinden 25'er olmak üzere bir, iki, üç ve dört yaşlarında 100 dişi deve verilir. Şafiiler, bazı Hanbeliler ve Şiiiler üç, dört ve beş yaşlarında toplam 100 deve olmasını ve beş yaşındakilerin de karınlarında yavrularının bulunması gerektiği görüşündeler.

Hata ile adam öldürmede bir, iki, üç ve dört yaşını tamamlamış 20'er dişi deve ve bir yaşını tamamlamış 20 erkek deve verilir. İmam Malik ve İmam Şafii'ye göre erkek develer 2 yaşını doldurmalıdır.

Kasten adam öldürmede diyet verilecekse diyeti katil tek başına ödemelidir. Katile diyet ödemedi vade de tanınmaz. Hata ile öldürmede kefareti (mümin bir köle azat etmek veya 60 gün peş peşe oruç tutmak) katil, diyeti ise akile (suçlu adına diyet ödemeyi kabul edenler) verir. Kurtubi hata ile adam öldürmede diyetin 3'te birini katil, geri kalanını ise akile (diyeti paylaşan baba tarafından akrabalar) tarafından ödendiği görüşündedir.³⁶⁴ Kasıt benzeri öldürmede diyet borcu akile üzerindedir ve diyet ağırlaştırılmış olarak ödenir. Kasıt benzeri öldürmede ödenecek diyet 25 ikiye basmış dişi deve, 25 üçe basmış dişi deve, 25 dörde basmış dişi deve, 25 beşe basmış dişi devedir. İmamiyye'ye göre ise diyeti katil tek başına öder. Kasıt benzeri ve hata ile öldürmede ise diyet üç eşit taksitte üç yılda ödenebilir.³⁶⁵ Hata ile öldürmede kadının diyeti erkeğinkinin yarısı kadardır. Kasıtlı öldürmelerde ise erkek için de kadın için de kısas yapılır. Eğer katil azat etmek için mümin köle bulamazsa onun yerine arada hiçbir gün bırakmadan peş peşe 2 ay oruç tutması gerekir.³⁶⁶

Bakuvi kısasla ilgili şu izahlarda bulunmuştur:

“Şu iki halde adam öldürmek caizdir:

1. Katilden kısas alındıkta;

³⁶⁴ Kurtubi, *el-Cami*, V/376-380.

³⁶⁵ Bardakoğlu, Ali, “Diyet”, *DİA*, İstanbul 1994, IX/475-479.

³⁶⁶ Kurtubi, *el-Cami*, V/391, 394.

2. *Zina yapan evli kişileri recm ederken. Bundan başka durumlarda kasıtlı öldürmek haramdır. O kişinin tevbesi de kabul olunmaz, ahirette de ebedi azap içinde kalır.”*

Haksız yere öldürülenin velisi isterse katili öldürür veya diyet alır, yahut da affederek intikamdan ve diyetten vazgeçer. Öldürülenin velisi kısas yaparken ileri gitmemeli, katilden başkasını öldürmemelidir. Cahiliye döneminde, Araplar maktul kabileleri arasında muteber biri olsaydı ona karşılık bir kişiyle yetinmeyip birkaç kişi öldürürdüler. Ya da katil sıradan biri olduğunda onu öldürmez o kabilenin ileri gelenlerinden birini öldürürdüler.³⁶⁷

Bakuvi öldürülenlerle ilgili kısas yapma hakkında nazil olan Bakara suresi 178. ayette geçen “yazıldı” kelimesinden kastedilenin bu hükmün sabit olduğu anlamına geldiğini söylüyor:

“Eğer bir şey yazılmışsa o sabit kalıp yok olmaz, onda bir değişiklik de olmaz. Hüre karşılık hür, köleye karşılık köle, kadına karşılık kadın öldürülür. Eğer bir erkek bir kadını öldürürse kadının varisleri o erkeği öldüre bilir.”³⁶⁸

Cahiliye Arapları öldürülen bir kişiye karşılık birkaç kişi öldürürdüler. İslam dini öldürülen bir kişiye karşılık bir kişiye kısas yapmayı caiz kıldı. Cinayet işleyen birisi bu işinin karşılığında kendini de öldüreceklerini bilse böyle bir işe kalkışmaz.

Kadına karşılık diyet verilse diyetin yarısı alınıp diğer yarısı iade edilir. Çünkü kadının diyeti erkeğin diyetinin yarısı kadardır.³⁶⁹

Katlin 3 kısmı vardır:

1. Hata ile adam öldürme (Kasıtlı katle benzeyen öldürme) – Çocuğunu veya öğrencisini azarlarken yanlışlıkla onu öldürse bu kişiye kısas vardır. Kan sahibi kısastan vazgeçerse diyet almak yeterli olur.

³⁶⁷ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, II/224-225.

³⁶⁸ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/109.

³⁶⁹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/110.

2. Sehven (yanlışıqla) katletmek (Av esnasında). Bunda da diyet verilir.
3. Kasten katletmek. (Diyeti verilir).³⁷⁰

Hata ile birisini öldürenin mümin bir köle azat etmesi ve öldürülenin diyetini varislerine vermesi gerekir. Eğer varisler diyeti bağışlasalar o zaman yalnız köle azat etmek yeterli olur. Mümin köle bulamayan kimse ise iki ay arka arkaya oruç tutar. Bu köle azat etmenin karşılığıdır. Köle azat etmek katilin kendi malı ile, diyet ise akrabalarının kendi aralarında topladıkları mal ile olur.

Hata ile adam öldürmenin diyeti:

- Annelerinin yeniden yavrulaya bildiği 20 dişi deve;
- Annelerinin yeniden yavruyıp süt vere bildiği 20 erkek deve;
- Annelerinin yeniden yavruyıp süt vere bildiği 30 dişi deve;
- 3-4 yaş aralığında 30 dişi deve. Hepsini birlikte 100 deve yapar.

Bunlar hür erkeğin diyetidir. Hür kadının diyeti bunların yarısı kadardır. Köle ve cariyelerin diyeti onların kendi fiyatları kadardır. Hata ile adam öldürmede diyetin 3 yıl içerisinde ödenmesi gerekir. Yanlışıqla veya kasıtlı katle benzeyen öldürmelerde varislerin kısas almaları caiz değildir.

Kasıtlı katle benzeyen öldürmelerde diyet olarak:

- Yanında süt emen yavrusu bulunan 33 dişi deve (önceki yavruları 2-3 yaşında olabilir);
- Yaşları 3-4 arası olan 33 dişi deve;
- Yaşları 6 olan ve hamile olan 34 dişi deve verilir. Bunlar toplamda 100 deve yapar. Diyet katilin malından ve iki yıl içerisinde verilir. Varislerin kısas almaları ise caiz değildir.

³⁷⁰ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqqayiq*, I/110.

Kasten adam öldürenin cezası cehennemdir. Kasten adam öldüren diyet olarak:

- 100 yetkin deve;
- 200 sığır;
- 1000 koyun;
- 1000 miskal altın (1 miskal=4.25 gr.);

- 10.000 miskal gümüş vermelidir. Bunlardan hangisini istese seçe bilir. Kasten adam öldürenin diyeti bir yıl içerisinde öldürülenin varislerine vermesi gerekir. Ancak varisler isterlerse kısas yaparlar, isterlerse diyet alırlar. Katilin tevbesi ise kabul edilmez.

Kasten adam öldürmenin günahı, azabı ve laneti ile ilgili verilen vaatler başka hiçbir günahla ilgili verilmemiştir. Bakuvi adam öldürme ile ilgili bazı hadisler de nakletmiştir. O, Müslümanların bu ayete uymamaları sebebine aralarında cinayetlerin arttığını belirtiyor:

*“Böyle ayetler ve hadisler sanki Müslümanların arasından ebediyen kalkmıştır. Cinayetler artıp, insanlar insanlık ve edepten uzaklaşıp vahşiliği kendilerine şiar etmişler. Bunun sebebi ise Kur’an ahkâmını terk edip nefsanî arzulara uymaktır.”*³⁷¹

Sonuç olarak Bakuvi had cezaları gibi kısas cezalarını da genişçe açıklamış, toplumun ıslahına yönelik uygulanması emredilen bu cezaların yerine getirilmemesi sonucunda toplumda suç ve cinayetlerin arttığına dikkat çekmiştir.

³⁷¹ Bakuvi, *Kəşfü'l-Həqayiq*, I/171-173.

SONUÇ

XX. Yüzyıl Azerbaycan'ın siyasi ve dini hayatında önemli ve zorlu dönemlerden biridir. Bir yanda milli uyanış fikri her tarafta duyulmaya başlanırken bir yanda da işgaller ve baskı artmaya başlamıştı. 1828 yılında Azerbaycan'ın Çar Rusya'sı ve İran tarafından işgali ve parçalanmasından sonra etnik, milli ve dini yıkımlar da beraberinde gelmeye başladı. Aras nehrinden kuzeyde kalan Azerbaycan toprakları Rusya'nın egemenliğine girdi ve Rusların Ruslaştırma politikaları da başlamış oldu. Öncelikle milli ve dini kimliği değiştirmeye çalışan Çar Rusya'sı alfabenin değiştirilmesinden okullarda Rusça eğitimin verilmesine kadar bir dizi reformlara başladı. Daha sonra halk arasında dinin kötü gösterilmesine ve aydın kişilerin dindar olamayacağı fikrinin aşılmasına başlandı.

Böyle bir dönemde bağımsızlık için milli uyanış baş göstermeye başladı. Bu hem de beraberinde dini uyanışa da sebep olmuştu. Farklı bölgelerde dinin gerçekleri konusunda halkı aydınlatan yetişmiş kişiler artmaya başlamıştı. Böyle aydınlardan biri de Mir Muhammed Kerim el-Bakuvi'ydi. Radikal Şiiliğin en baskın yaşandığı bir bölge olan Bakü'nün köylerinde büyüyen ve gençliğinde on yıl Bağdat'ta dini eğitim alan Bakuvi toplumu iyi gözlemlemiş, ümmet arasında ortaya çıkan ihtilaflara çözümler arayıp ümmeti birliğe çağırmıştır. Uzun yıllar imamlık, kadılık ve öğretim üyeliği gibi farklı görevlerde bulunan Bakuvi hayriye cemiyetlerinin de kurulmasına öncülük etmiştir. Tefsiri ile birlikte tarihi, sosyolojik eserler yazmış, birçok eseri Azerbaycan Türkçesine çevirmiştir.

Bakuvi'nin *Keşfü'l-Hakayık an-Nüketi'l Ayati ve'd-Dakayık* isimli tefsiri o döneme kadar Azerbaycan Türkçesinde yapılan ilk tefsir olma özelliği taşıyor. Genellikle Arapça yazılan tefsirleri farklı dillerde konuşan sade halkın anlaması mümkün değildi. Bakuvi de her milletin Kur'an'ın hakikatlerini kendi dillerinde anlamalarının gerektiğini düşünüyordu. Bunun için gecesini gündüzüne katarak, yapılan baskılardan yılmayarak, dört yıl gibi bir sürede Azerbaycan Türkçesinde bir tefsir yazdı. Bununla halkın aydınlanmasını ve İslam'a uygun yaşam sürmesini amaçlamaktaydı.

Baküvi tefsirini genel itibariyle birleştirici bir üslupta yazmıştır. Ümmet arasında baş gösteren tefrikanın ortadan kaldırılması ve birlik onun en büyük arzularındandı. Sosyal ve dini hayatta kökleşen eski adetlerden kurtulup İslami nizamı hayata düştur yapmak ve toplumu ıslah etmek amacıyla tefsirinde çoğu yerde sosyal mesajlar vermiş, yorumlar getirmiştir.

Çalışmasını yaptığımız ahkam konularında ise her konu ile ilgili geniş açıklamalar vermese de bir müminin hayatını idame ettirecek kadar ahkam konusunu açıklamıştır. İbadet hayatı, muamelat ve ceza hukuku konularında mutlaka açıklamalar yapmış, tefsiri okuyanların ahkam konularında da bilgi sahibi olmalarını sağlamıştır.

Ahkam konuları ile ilgili görüşlerini açıklarken bazen Şia'nın, bazen Ehl-i sünnetin görüşlerini aktarmış, bazen ise ayetin farklı şekilde yorumlanmasının daha doğru olduğunu söyleyerek kendi görüşlerini aktarmıştır.

Baküvi Şia'nın görüşünü kabul edip naklettiği görüşler abdestte ayakların mesh edilmesi, süt hısımlığının oluşması için emzirme süresi, mut'a nikahı ve hırsıza uygulanacak had cezasının şeklidir. İddet süresi ve iffetli birisine zina isnad edenin tevbesi konusunda ise Şia'nın görüşünü kabul etmiştir ki bu konuda bazı ehl-i sünnet ulemanın görüşü de aynıdır.

Baküvi'nin ahkam konuları ile ilgili genel görüşleri ehl-i sünnetin görüşleridir. Bu konularda Şia'nın görüşünü Kur'an-ı Kerim'e uygun olmaması gerekçesiyle eleştirmiştir. Teyemmüm, namaz vakitleri, Cuma namazı, i'tikaf ve zinakarla evlilik gibi konularda ehl-i sünnetin görüşlerini kabul etmiştir.

Bazı konularda ise ayetin konu bütünlüğünü göz önünde bulundurarak kendi yorumlarını getirmiştir. Makam-ı Mahmud, zekat, humus gibi konularda ise konunun akışına göre kendine özgü yorumlar getirmiştir.

Baküvi bütün bu yorumları yaparken ihtilaftan uzak durmuş, ittihat ve ittifakı her fırsatta dile getirmiştir. Baküvi *“Müellifler yazdıkları kitapların içindedirler. Dünya var olduğu sürece o kitaplar da var olacaktır. O kitapları okuyanlar da sanki*

*o kitapların müellifleri ile konuşuyorlarmış gibidir.” demiştir. İslam ümmetine ondan kalan en büyük hatıra onun *Keşfü'l Hakayık an-Nüketi'l Ayati ve'd-Dakayık* isimli tefsiri ve yayınlanmış yazıları ve tercümeleri oldu. Bakuvi'nin tefsirinin yanında kadılık yaptığı dönemdeki fetvalarının da incelenmesi onun ahkamla ilgili görüşlerinin ortaya çıkarılmasında önemli katkıları olacaktır. Biz de ileride böyle bir çalışma yapmanın arzusundayız. Tevfik Allah'tandır.*

KAYNAKÇA

- ACAR, H. İbrahim, “Talak”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX/496-500.
- , *İslam Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum 2000.
- , “Mehirin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. XVII, 2011, ss. 367-388.
- AKTAN, Hamza, “Kazf”, *DİA*, Ankara 2002, XXV/148-149.
- ALGÜL, Hüseyin; BARDAKOĞLU, Ali; APAYDIN, H. Yunus ve diğerleri, *İlmihal I (İman ve İbadetler)*, TDV Yay., XVII. Baskı, Ankara, Mart 2010.
- APAYDIN, H. Yunus, “Humus”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII/365-369.
- APAYDIN, H. Yunus, BARDAKOĞLU, Ali ve diğ. *İlmihal II (İslam ve Toplum)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/323, Ankara 2010.
- ARIK, M. Selim, “Boşanma (Talak) Konusunda Bazı Yanlış Algılamalar”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2004 (Ocak, Şubat, Mart), XXXX/I.
- ARIKAN, Sabri, *Kendi Kaleminden İsmail bey Gaspıralı'nın İdealleri, İşleri, Tavsiyeleri ve Haberleri*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, I. Baskı, İstanbul 2011.
- ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyatı, İstanbul 1997.
- AYDIN, Mehmet Akif, “Mehir”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII/389-391.
- AYDIN, Şükrü, “Kur'an Ayetleri Bağlamında Namaz Vakitleri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*; c. 18; Yıl 2018; ss. 185-211.
- Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti I-IV*, Şərq-Qərb Mətbəəsi, Bakı 2006.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, I-II, Lider Neşriyyatı, Bakı 2005.
- BABAŞLI, Məmmədəli, “Axund Mir Məhəmməd Kərim Mirəcəfərzadə əl-Bakivi'nin Həyat və Yaradıcılığı”, *Dövlət və Din Jurnalı*, Mart, № 1 (5), Bakı 2008.

BABAŞOV, Məmmədəli, MƏHƏRRƏMOV, Nizami, “Qafqaz Müsəlmanlarının Atası”, *Ədəbiyyat Qəzeti*, N6 (2453), Bakı 8 Fevral 1991.

BARDAKOĞLU, Ali, “Diyet”, *DİA*, İstanbul 1994, IX/475-479.

-----, “Eşkiya”, *DİA*, İstanbul 1995, XI/466-469.

-----, “Had”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV/547-551.

-----, “Hırsızlık”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII/384-396.

BAYRAMQIZI, Əfsanə, ”İlk Dünyəvi Qız Məktəbinin Yaradılmasından 110 İl Ötür”, *Xalq Qəzeti*, (23.10.2011).

BEDİR, Ahmet, *Gerçeğin Doğuşu – Alevi Kur'an Tefsiri I-II*, Merkur Yayınları, İstanbul 2000.

-----, *Gerçeğin Doğuşu - Alevi Kur'an Tefsiri*, Altınpost Yayınları, Balıkesir, I. Baskı, Eylül 2012.

-----, “Baküvi”, *DİA*, İstanbul 2016, Ek-1, s. 166-167.

BOA, *Y.A.HUS.*, nr. 514/24.

BOYNUKALIN, Ertuğrul, “Yemin”, *DİA*, İstanbul, 2013, XXXXIII/417-420.

BOYNUKALIN, Mehmet, “Teyemmüm”, *DİA*, İstanbul 2012, XXXXI/50-52.

BUNİYATOV, Ziya, M, “Azerbaycan”, *DİA*, İstanbul 1991, IV/317-322.

BÜNYADOV, Z. M.; MƏMMƏDƏLİYEV. V. M., *Qur'ani-Kərimin Azərbaycan Dilinə Tərcüməsi*, VII Nəşr, Qismət Nəşriyyatı, Bakı 2006.

BÜNYADOV, Ziya, *Qırmızı Terror*, Qanun Nəşriyyatı, 2. Baskı, Bakı 2017.

CANAN, İbrahim, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da Mut'a Nikahı*, Rağbet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006.

CERRAHOĞLU, İsmail, “Kur'an-ı Kerim'de Oruç”, *Diyanet İlmi Dergisi*, 1970, c. IX, sy. 100-101.

ÇALIŞKAN, İbrahim, “İslam Hukukunda Ceza Kavramı ve Had Cezaları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1989, XXXI, ss. 367-397.

ÇALIŞKAN, İsmail, “Türkçede İlk Şii Tefsir” (Kitap Tanıtımı), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2001, c. V, sy. 1.

DAĞCI, Şamil, “Kıyas”, *DİA*, Ankara 2002, XXV/488-495.

DEMİRCİ, Muhsin; *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar*; MÜİFVY N390; I Baskı, İstanbul 2017.

DEMİRLİ, Eray, *Mir Muhammed Kerim el-Bakuvi (1853-1938) Hayatı ve Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017.

DÖNDÜREN, Hamdi, “İla”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII/61-62.

-----, *Delilleriyle Aile İlmihali*, Erkam Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 2011.

-----, *Delilleriyle İslam İlmihali*, Erkam Yayınları, İstanbul 1991.

DÖNMEZ, İbrahim Kafi, (İlmi Müşavir ve Redaktör), *İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No 136, İstanbul 1997.

-----, “Müt'a”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/174-180.

DUMAN, M, Zeki; ALTUNDAĞ, Mustafa, “Huruf-ı Mukattaa”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII/401-408.

DUMAN, Soner, “Zekat Ahkâmının Teşri Süreci”, *Tarihte ve Günümüzde Zekat Uygulamaları* (Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı 3-4 Aralık 2016), Ensar Neşriyatı, I. Baskı, İstanbul 2017.

el-BAKUVİ, Mir Məhəmməd Kərim, *Kəşfü'l-Həqayiq an-Nükəti'l Ayati və 'd-Dəqayiq* (Ayələrin Məna və İncəlikləriylə Həqiqətlərin Açıqlanması) *I-III*, Kaspi qəzetinin Buxariyyə Mətbəəsi, Tiflis 1904.

-----, *Kəşfü'l-Həqayiq an-Nükəti'l Ayati və 'd-Dəqayiq* (Ayələrin Məna və İncəlikləriylə Həqiqətlərin Açıqlanması) *I-III*, Bakı 2014, İpəkyolu Neşriyyatı, Şərq-Qərb Mətbəəsi.

el-KARADAVİ, Yusuf, *Fikhü'z-Zekat*, Beyrut 1393/1973.

ERDEM, Mehmet, “Salatü'l-Havf”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI/21-23.

- ERDOĞAN, Mehmet, “Mesh”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX/301-303.
- ERKAL, Mehmet, “Zekat”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV/197-207.
- EROĞLU, Selahattin, “Talak Hakkında Kur’an-ı Kerim’in Genel Tutumu”, *AÜİFD*, 1986, XXVIII/160.
- ERTURHAN, Sabri, “İslam Hukuku Açısından Öfkeli Şahsın Talakı”, *ÇÜİFD*, 1994, VI/II.
- ESEN, Hüseyin, “Zina”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV/440-444.
- FƏRHADOV, Əli, “Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvı və Maarifçilik”, *Bakı Dövlət Universitetinin Humanitar Elmlər Seriyası*, N2, Bakı 2012.
- , “Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvı və “Kəşfül-Həqayıq”, *Dövlət və Din*, N. 1(30), Yanvar 2015.
- GEZER, Arif, “Hz. Peygamber Dönemi Mehir Uygulaması İle Günümüz Mehir Uygulamasının Karşılaştırılması”, *YYÜİFD*, Van 2017, sy. 6, ss. 55-72.
- GÜÇ, Ahmet, “Kible”, *DİA*, Ankara 2002, XXV/364-365.
- GÜMRÜKÇÜOĞLU, Saliha Okur, “İslam Aile Hukukunda Kadının Mehir Hakkına Toplumun Bakış Açısı”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. XVII, 2013, sy. 4, s. 223-256.
- GÜNAY, Hacı Mehmet, “Ramazan”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV/435-437.
- GÜRSES, Serdar Murat, “Çıplak Ayağa Meshle İlgili Rivayetlerin Tahlili”, *Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2018, ss. 4-38.
- IŞIK, Şemsettin, *Kur’an-ı Kerim’e Göre Evlenme ve Boşanma*, Ahsen Matbaa, Ankara, I. Baskı, Eylül 2004.
- İSMAYILOV, Mehman, *20. Yüzyılda Azerbaycan’da Yapılan Kur’an Tefsiri ve Meal Çalışmaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002.
- , *Təfsir Üsulu və Tarixi*, BİU Zaqatala Şöbəsi Nəşri N1, Bakı 2007.

KAHRAMAN, Abdullah, “Kutsal Dinlere Mahsus Bir Temizlik Şekli: Gusül Abdesti”, *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, N 6, (Sentyabr/Eylül), Bakı 2006.

-----, “Mut’a Nikahı Üzerine Bazı Mülahazalar”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. IX, 2007, ss. 153-170.

KARAMAN, Hayreddin, “Cuma”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII/85-89.

KAYA, Remzi “Kıraat Açısından Abdest Ayeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 1993, ss. 255-266.

KEYKURUN, Naki, (Nağı Bey Şeyhzamanlı), *Azərbaycan İstiklal Mücadelesindən Hatıralar (1905-1920)*, İlke Yayınları, I. Baskı, Ankara 1998.

KÖSE, Saffet, “Hülle”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII/475-477.

KURTUBİ, Ebu Abdillāh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh, *el-Cami’ Li Ahkami’l-Kur’an*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turki, Müessesetü er-Risale, Beyrut 2006.

Molla Nəsrəddin 9 Aralık 1907, N.46; 16 Nisan 1911, N.14; 10 Temmuz 1911, N.25.

MUHARREM, Çelebi, “Corci Zeydan”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII/69-71.

NİYAZOV, Ahmed, “İsna Aşeriyyede Zekat Anlayışı”, *Tarihte ve Günümüzde Zekat Uygulamaları* (Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı 3-4 Aralık 2016), Ensar Neşriyatı, I. Baskı, İstanbul 2017.

ÖZ, Mustafa, “Humus”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII/369-370.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Nizamiye Medresesi”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII/188-191.

ÖZEL, Ahmet, “Kible”, *DİA*, Ankara 2002, XXV/365-369.

ÖZTÜRK, Mustafa, *Tefsirde Ehl-i Sünnet Şia Polemikleri*, Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2015.

PAZARBAŞI, Erdoğan, “Kur’an’ın Azerbaycan’da Yaygın Tefsir ve Tercümeleeri”, *Bilgi (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, Bahar, 2003, ss. 73-95.

POLAT, Fethi Ahmet, “Yirminci Yüz Yıl Sonrasında Azerbaycan’da Yapılan Kur’an Tercümelere”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2003, sy. 16, ss. 73-96.

RAZİ, Ebu Abdillâh (Ebü’l Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistani, *Tefsir-i Kebir Mefatihü’l Gayb*, Darul Fikr, Lübnan 1981

SOFUOĞLU, M. Cemal, “İslam Dininde Oruç”, *Diyanet İlmî Dergisi*, 1990, c. XXVI, sy. 2.

SÜLEYMANOV, Manaf, *Eşitdiklərim, Oxuduqlarım, Gördüklərim*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1989.

-----, *Neft Milyonçusu*, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı 1996.

ŞAHAVATOV, Sabuhi, *Ulumu’l-Kur’an Açısından Bakıvi Tefsirinin Özellikleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

ŞAHİN, Osman, “Cuma Namazı Mükellefiyeti”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2015, sy. 25, ss. 419-451.

ŞEKER, Mehmet; *Derin Tarih Dergisi*, Mayıs 2012, ss. 22-24.

ŞENER, Abdulkadir, “Abdest”, *DİA*, İstanbul 1988, I/68-70.

-----, “Şiiliğe Göre Furuu’d-Din (Ahval-i Şahsiyye)”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, (13-15 Şubat, 1993), İSAV, İstanbul 1994, ss. 451-453.

ŞENER, Mehmet, “İ’tikaf”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII/457-459.

ŞİRİNOV, A. ABUZƏROV, N. NİYAZOV, Ə. ve diğərleri, *Azərbaycan’da Ənənəvi Din*, Elm və Təhsil Nəşriyyatı, Bakı 2014.

TABATABAİ, Allame Muhammed Hüseyin, *el-Mizan Fi Tefsiri’l-Kur’an*, Menşurat Cemaati’l-Müderisin fi Havzati’l-İlmiyye, Kum, tsz.

TABERİ, Ebu Cafer, Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Amüli, el-Bağdadi, *Camii’l-Beyan an Te’vili Ayi’l Kur’an*, Müessesetür Risale, Beyrut 1994.

TABERSİ, Ebu Ali Eminüddin el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl, *Mecmau'l-Beyan fi Tefsiri'l Kur'an*, Daru'l-Ulum, Beyrut, 1427/2006.

TAGIYEV, Kövser, "Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Güz 2013, sy. 28, ss. 380-389.

UĞUR, Mücteba, "Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkınması", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Nisan 1989, ss. 16-28.

YAMAN, Ahmet, "Zihar", *DİA*, İstanbul, 2013, XXXIV/387-390.

YAŞAROĞLU, M. Kamil, "Namaz", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/350-357.

YAVUZ, Yunus Vehbi, *Başlangıcından Günümüze Cuma Namazı*, İlim ve Kültür Yayınları, I. Baskı, Bursa 1986.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Matbaai Ebüzziya, İstanbul 1936.

YILMAZ, İbrahim, *Yetki ve Sistem Açısından İslam Hukukunda Boşanma*, Laçin Yayınları, I. Baskı, Kayseri 2007.

YİĞİT, Metin, "Bir İbadet Biçimi Olarak Namazın Tarihçesi", *Diyanet İlmi Dergisi*, Ocak-Şubat-Mart 2011, ss. 19-30.

YİĞİTOĞLU, Mustafa, HABERGETİREN, Ömer Faruk, "Yahudilik ve İslam'da Zina Suçu ve Cezası, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2016, c. 5, ss. 271-297.

YİTİK, Ali İhsan, "Oruç", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII/416-425.

ZEMAŞERİ, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harizmi, *el-Keşşaf An Hakayiki Ğavamidi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil Fi Vucuhi't-Te'vil*, Daru'l Ma'rife, Beyrut, 2009.

ZEYDAN, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*. (Çev. Nejdet Gök), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2014.

ZUHAYLİ, Vehbe, *el-Fıkhu'l İslamiyyu ve Edilletuhu*, Daru'l Fikr, Dimeşk 1985.

<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27593>, erişim tarihi 10.02.2019.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp> sitesinden alınmıştır.
Erişim tarihi 22.07.2018.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Özgeçmiş

Adı Soyadı:	KHAYALA KAZIMOVA		İmza:	
Doğum Yeri:	AZERBAJYCAN			
Doğum Tarihi:	10.04.1987			
Medeni Durumu:	EVLİ			
Öğrenim Durumu				
Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	TALALAR 2		BALAKEN/AZERBAJYCAN	1993
Ortaöğretim	TALALAR 2		BALAKEN/AZERBAJYCAN	1997
Lise	TALALAR 2		BALAKEN/AZERBAJYCAN	2002-2004
Lisans	SUMGAYIT DEVLET ÜNİVERSİTESİ	COĞRAFYA FAKÜLTESİ	SUMGAYIT	2004-2009
Yüksek Lisans	NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/TEFSİR	KONYA	2015-2019
İş Deneyimi:	2009-2012 YILLARI ARASI BAKÜ ŞEBNEM MEDRESESİ HAFIZLIK VE COĞRAFYA SINIFLARININ DERSLERİNE GİRDİ. 2012-2013 YILLARINDA BALAKEN MERKEZ CAMİİDE İSLAMİ İLİMLER DERSLERİ VERDİ.			
İlgi Alanları:				
Aldığı Ödüller:				
Tel:	0090551 1480114			
Adres	OSMANGAZİ MAHALLESİ, BEKARLAR SOKAK N 51 A, MERAM/KONYA			
Ekleme istediğiniz hususlar				

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. A1-Blok 42090 Meram Yeni Yol /Meram /KONYA

Tel: 0 332 201 00 60 Faks: 0 332 201 00 65

Web: www.konya.edu.tr E-Posta:sosbil@konya.edu.tr